

Передмова перекладачів

У цьому інтерв'ю ви зможете прочитати трагічну історію, горе однієї людини, яке поділяли всі жертви радянського режиму. Поламані люди, які резонують одне з одним. Лариса Богораз, уродженка Харкова єврейського походження, описує усі найважливіші події в її непересічному дисидентському житті. Репресований та засланий в ГУЛАГ батько, репресований чоловік Юлій, репресована Богораз. Комсомол, судові процеси, КДБ. Невидимі дірки у стелі з прослушкою, подвійне підпільне життя та правозахисна діяльність. Окрім негараздів Лариса Йосипівна рефлексує своє дитинство, свою юність, свою єврейську ідентичність, викорінюючи російську асиміляцію. Пропонуємо зануритися в її історію та рефлексувати разом із нею.

Москва, 1996 рік

Інтерв'юер – Роман Ленчовскій (Ленчовский)

Зараз я розповім. Отже, найперше, чого я б хотіла — аби дитина, що випускається зі стін школи, не була маргіналом. Щоб вона була приналежна до суспільства, правового суспільства і тоді, воно може бути правовим. Для цього необхідно, аби дитина вже випускалась зі школи, маючи, так би мовити, ідею права. Щоб права склалися не тільки з прав, але також і з обов'язків. І правила деякі. Навіювати просто так у голому вигляді — неможливо. Треба, щоб дитина це відчула власним нутром. Я б починала, можливо, навіть з самого дитсадку. Навчити дітей бачити одне одного, чути одне одного, іншу людину. Це була б серія рольових ігор. Спершу, це, мабуть, не я придумала, я, правда, не знаю, ніде не читала. Але потім почула, що така думка існує. Ось, діти, ви знайомитесь одне з одним. Ось сядьте всі в коло. Ось навпроти тебе сидить інша дівчинка. Ось навпроти тебе інший хлопчик. Опишіть, будь ласка, одне одного. Якщо ти опишеш його так, що йому буде образливо, так він тебе потім опише так, що тебе це може образити. Розкажи які в нього пасма волосся, — можливо, вони руді, чи може, чорняві.

Психологічно...

Так. Можливо, в неї кіски, може, вона коротко підстрижена, з бантиками там. Якого кольору очі. Адже ви виросли — ось я про себе кажу, не бачачи одне одного. Я дотепер зустрічаюся з людиною і не знаю у що вона була вбрана. Я можу сказати своїй подрузі — слухай, тобі дуже пасує ця блузка. І вона відповість, що вже 5 років її носить. Я ніколи не бачила, ніколи не помічала.

Тобто, ми пробігаємо, і наші зустрічі з людьми...

Адже право базується на спілкуванні.

Звісно.

Це, власне, інститут комунікації людей між собою. Так для того, щоб спілкуватися, необхідно навчитися бачити одне одного. Ось, будь ласка, розкажи. Але так, щоб не образити людину, тому що тебе потім образять у відповідь. Тепер розкажи, будь ласка, поговорить одне з одним. Розкажи, що ця дівчинка любить — читати чи грати. У які ігри любить грати? Любить вона котиків чи собачок, пташок чи рибок? Потім вона розповість про тебе. Ти для цього маєш її вислухати, і хоч ти любиш котиків, а вона собачок, ви повинні порозумітися.

Терпимість

Так, так. Толерантність. Так би мовити, на початкових етапах просто ось виховання навички спілкування. Просто я не знаю як це назвати, — уроки спілкування, мабуть. Це на самому початку, коли діти ще маленькі, коли це накладається на живодайний ґрунт... Десь до четвертого класу діти складають конституцію першого “а” класу. Самостійно разом складають. Отже, десь, безумовно, має бути вільно, а десь обмежено, а щось взагалі має бути заборонено. Чому це необхідно? Звісно, коли йдеш лісом стежкою, можеш жодних правил не дотримуватись. Коли ти потрапляєш до міста, там багато машин. Для того, щоб рухатися містом, ти маєш знати правила вуличного руху. Інакше ти загинеш і може бути взагалі катастрофа. Теж саме тут. У будь-якій спільноті. Але це загалом, наука соціалізації, котра необхідна — соціалізація не в сенсі соціалізму.

Це зрозуміло...Здобування навичок житті в суспільстві.

Навичок житті в суспільстві. Ви пам’ятаєте мою кінцеву ціль — щоб людина могла увійти до спільноти. Ось знаю — у Москві є спільнота Корчака¹.

Так. У Києві також є.

Напевне, є

Так.

Вони відкрили в себе таку групу ніби під назвою “Зелені дверцята”. Я там була в них. Вони приймають таку не на пансіон, а просто, дають можливість прийти батькам з дитиною. Так що в них немає вихователя. Є тільки психологи, соціологи, ось. І педагоги.

До речі, це дуже правильно, оскільки батьки.

У ролі консультантів, так. Отже, діти приходять. Дитина зростає в родині, але вона не знає ще не знає соціуму, окрім як родини. Тут вона прийшла до певного соціуму. Вона знайомиться. Дуже вже великий потяг у дітей до спілкування одне з одним. Від нуля до чотирьох вони приймають дітей. Отже, ось велика кімната, де дуже багато іграшок. Ігри що розвивають. Велика кімната, діти, звичайно, із задоволенням грають у цій кімнаті, але вони мають грати один з одним. І не тільки це. Ось у кімнаті проведена межа крейдою велика. Дітям пояснюють, що якщо ти хочеш піти пограти ось у тій кімнаті, там інші іграшки, будь ласка. Тільки зійди із самоката. Навіть не пояснюють, чому це потрібно зробити. Просто ця риса означає, що тут на самокаті дороги немає. Пройди туди пішки, пограйся, захочеш повернутися — будь ласка, можеш знову на самокаті покататися. Але тут, а чи не там. Тобто дитина привчається до слова “не можна”, що називається. Адже часто дуже батьки уникають слова “не можна”, думаючи, що вони тим дають дитині свободу. А насправді дитину ставлять перед тяжким вибором. Дитина щохвилини — маленька дитина — опиняється перед вибором, як вчинити. Він хоче зробити добре, але він не знає цього ще. Слова “не можна” не знає. Я знаю одну дуже культурну інтелігентну жінку, яка пишається тим, що вона виростила свою доньку без слова “не можна”. Бачили б ви, що виходить із цього. Виходить досконалий кошмар.

І як би Ви цю освіту в рамках школи — це перший щабель, ось другий, третій, як вони йдуть там?

Але я кажу, що, значить, десь до кінця першого класу чи третього... Вони прийшли до школи вчитися? То яке правило має бути введене для того, щоб усі вони могли вчитися? А у яких межах, так би мовити, допускається свобода? Чи можна посеред уроку схопитися на парту ногами та на весь голос кричати? Якщо не можна, то чому, таки чому не можна? Тобто якісь

¹ Януш Корчак — польський лікар, педагог, письменник, публіцист, громадський діяч єврейського походження, офіцер російської та польської армій. Загинув у німецькому таборі смерті в 1942 році.

“чому” теж виникають при виробленні правил. У п'ятому класі, наприклад, до п'ятого класу діти виробляють у своєму середовищі конституцію п'ятих класів. І так ще років зо два, скажімо. І систему заходів, яка може підтримати ці правила, я сама не знаю, які це мають бути заходи. Тут теж дуже багато місця має бути приділено іграм, рольовим іграм, наприклад...

Це шкільна республіка має бути...

Так. Я знаю школу, де це втілено. Вона називається наша школа... Вона називається школа самовизначення. Її директор – дехто Тубільський.

А ця концепція...

Причому навсправжки, це не гра. Ми не виробляємо конституцію — кожній дитині дати сніданок — ми не маємо таких можливостей. Але ось що ти не мусиш їсти в класі, а мусиш піти в спеціальне місце — до їдальні. Свій сніданок може бути зовсім іншим, ніж в іншій дитини. Якщо хочеш, ти можеш поділити його між друзями. І було б добре, якби ти поділив. Але ти цього не маєш. Значить, ось. Крім цього, паралельно з такими ось, так би мовити, виховними кроками йде й певна освіта. У жодному разі не починати ні з прав дитини, ні з конвенції з прав дитини, ні з декларації прав людини. Я бачу – зараз виходять книжки одна за одною. “Адаптована декларація прав людини” Адаптована для молодших школярів. Я винищила б ці книги в школі.

Ось так.

І чому? Тому що, припустимо, дитина прочитала – у Декларації написано “свобода слова”. Я маю право на свободу слова. Дитина, яка в нашому середовищі, в нашому суспільстві виросла, скаже — ну і що, що написано, ну і що? Отже, він має звикнути до того, що інша людина має право, отже, мати власну думку. Тоді для нього це не порожні слова, не просто написане на папері щось. А вже справді потреба. Право ми маємо. Потрібно це право чи ні? Це залежить від того, що маю всередині. І паралельно з такими виховними уроками спілкування, уроками соціуму, паралельно йде накопичення знань. Яких? Я зараз скажу, що думаю з цього приводу. Десь із четвертого класу, скажімо, треба давати дітям право в історії, історію права. Римське право. Ну, можливо, в релігії це зараз. Елементи права у релігії.

Це із Завіту?

Звичайно. Тобто весь історичний шлях людини як історія виникнення та вдосконалення інституту права. І так до восьмого класу, скажімо. А далі це не моя вже ідея, я її просто прийняла як свою. Але за свою не видаю, бо не я вигнала. Починається знайомство з актуальним правом, яке сьогодні діє в країні. Порівняння цього права з тим, чого дійшло людство сьогодні. Я це вже говорила. І далі, так. Ну, у міру знайомства з історією ось виник такий правовий принцип, такий правовий принцип, ось це й буде... Я б не змушувала говорити, там, припустимо, або навіть знати — право на свободу пересування, стаття така декларація, навіщо це потрібно? Таблицю множення можна відкрити чудово на звороті.

Можливо, на звороті зошита мають бути ще якісь декларації?

О, ось це я й маю на увазі.

Причому це як абетка.

Так-так-так. Причому я навіть придумала, що ось на звороті зошита або на вкладках від обкладинки, ну такі, наприклад, речі:

Хто стукає в мої двері?

Це я, Андропов Ю².

Як він повинен при цьому поводитися? Пустити чи сказати: “Я Вас не знаю, дядечко. У нас є дільничний, якого я знаю, підіть (*нерозбірливо*), І тоді я Вам відчиню”. (*Сміються*). Або таке:

Її зловили, заарештували,

Паспорт показати наказали.

(*Далі ділянка, записана на підвищеній швидкості, нічого не можна зрозуміти*).

Ну ось, будь ласка. Ось ми вимагатимемо, щоб сьогодні було скасовано смертну кару. У Грузії при Гамсахурдії ще був такий момент, коли там скасували страту. Ви знаєте, чим справа скінчилася? Громадяни на вулиці зупинили автобус з ув'язненими та роздерли їх.

Ну так. Тому що...

Тому що це проти їхньої... свідомості. Вони вважають, що це такі злочинці, які...

Так.

Самосуд, вони скоїли самосуд.

А ось скасовують.

Якщо ми говоритимемо про проблеми, пов'язані, справді, з правами дітей ось у контексті взагалі всього правозахисного руху, ясно, що спочатку прозвучить, що цей рух перебував в опозиції до влади, тому політичні права, відстоювання громадянських прав, пов'язаних з особистістю, було на першому місці.

Ось зараз про права дітей, правозахисні структури...

Ви знаєте, ні. Цього зараз у росії я не спостерігаю.

Щоб правозахисні структури цим займалися?

Я можу сказати. На жаль, цим зараз займаються. Тобто не, на жаль, а на щастя, займаються. Але, на жаль, займаються, чи знаєте хто? Колишні викладачі суспільствознавства.

Тобто. вони недостатньо..., не ті люди, які...

Вони можуть вивчити щось.

Догматично.

А у них самих у свідомості немає відчуття, що дитина має права. Вони це вивчили. І навіть готові це нести до дитячого колективу. Але оскільки вони цього не відчувають... І ось інший приклад, протилежний. Є гурт у “Меморіалі” молоді. Вони займаються саме спробою змінити свідомість. Вони займаються з молодими майбутніми освітянами. Ось я була на таких заняттях. Це теж була рольова гра, дуже, як на мене, цікава. Де було обговорено право дитини на приватне життя. Право на приватне життя в суспільстві як би у вигляді математичної формули

² Юрій Андропов — Генеральний секретар ЦК КПРС (1982—1984).

є. Але ж це право справді у нас не наявне та не запрошене. Тому що багато років нас навчали, що жодного приватного життя у дитини немає.

Так, і суспільство має право цікавитися всім...

Так, і цікавитись і диктувати мені вибір рішень. У цій ситуації ми вирости. Ми не готові зажадати це право. Ну, звичайно, коли йдеться про перлюстрацію листів чи підслуховування телефонних розмов — це більш-менш відчувається — моє право. А ось чи відчуваю право дитини на приватне життя? Адже в нього теж таке право є. Якщо він виросте і не знатиме, що є таке право, взагалі права дітей, то він і дорослим цього не знатиме. Ось ставиться питання таке ведучим цієї гри: "От у Вашого сина є окрема кімната. Або окремий стіл або окремий кут. Ви не перевіряєте, що він тримає у своєму кутку. Але випадково під час прибирання Ви помітили, що у нього лежить шприц. Як Ви поведете себе?" І справді питання, і справді проблема. Адже є небезпека, що він користується наркотиками. А як...

Якось делікатність...

Відповідальність на Вас є за те, щоб уберегти його від цього. А його право користуватися, так би мовити, незалежністю. Як розв'язати цю проблему? Як Ви реагуватимете, виявивши... Або простіший випадок. Ви гладите куртку свого сина. Цигарки.

Ну це у нас дуже часта ситуація.

Дуже часта ситуація, тим більше заслуговує на аналіз. Ну, звичайно, можна дати йому ляпас і сказати: "Ти, гад, ще й куриш?" Або вдати, що Ви цього не бачили та не помітили. Як Ви реагуватимете?

Ну, так, ну, очевидно, ні те, ні інше.

Ні те, ні інше, так. Ось щоразу пошук чогось середнього. Це у сім'ї. Адже є права дитини, які від сім'ї навіть не залежать.

Ось ця ситуація в цілому, як вона бачиться зараз — ось це — права дітей, припустимо, в росії? Наскільки...

Правозахисники цим не займаються зараз.

Чи не доходять руки?

Не доходять руки, так.

Тобто. дати таку навіть оцінку неможливо, бо не було якогось специфічного аналізу.

Так. І немає жодних щодо цього сигналів, тому що інформації немає. Нізвідки вона не надходить.

Очевидно, особливо в колоніях вони порушуються?

Звичайно. І у школі, у будь-якій школі. А у школі, це постійно.

А насамперед — приниження.

Так-так-так.

Вчителі дозволяють собі це з дітьми, принижуючи їхню гідність...

Я, наприклад, ось, коли мій старший син навчався у школі, я думаю, у четвертому класі...

Александр (Олександр).

Так. Я взагалі у школу не ходила. Мене викликали, бувало. Ось він спізнюється на уроки. Я говорю — але не я спізнююсь, а він. Прошу, претензії до нього. Я на виклики не ходила. І Саньок говорить — тебе вчителька викликає. Я говорю — я не піду. Ти спізнився, ти й відповідай. А я не піду ні заступатись за тебе, ні звинувачувати тебе разом з вчителем. Але якось він забув ключі від квартири, і я пішла у школу, щоби віддати йому ключі. І опинилась перед дверима класу, де він займався, його класу. І чую — стоїть вчителька не над Саньком, над іншим хлопчиком. Стоїть і говорить: “Ти телепень такий, ти не можеш второпати, що таке відсоток. Ідіот”. Ну ось тут на цьому місці і я забула, що таке відсоток.

Ну так.

Ну ось. І потім я, значить, на батьківських зборах якось, значить, сказала, що ось дитину принижують. І я була свідком цього. І тут мені говорять — а ви знаєте, що з вашим сином Санькою роблять? Вчителька бере його рюкзак, перевіряє — збирай зошити. А писав він доволі брудно. Вона жбурляє рюкзак у класі по підлозі, говорить — збирай. Я прийшла до дому, говорю: “Саньок, ти збираєшся? Не смій цього робити”. “А що я повинен робити?” Я говорю: “Повернись і піди”. “Так мене вже — говорить, у школу не пустять”. Я говорю: “Ну, і грець з ним, ну й не упустять у школу”.

Ліберальне виховання. Які це були роки?

Коли Саньок був у четвертому класі. Значить, це він 51-го року народження. “Не смій, — говорю, — збирати. Я за тебе заступатись не буду. Ти мусиш стояти сам за себе. Ти розумієш, що ти не мусиш цього робити — збирати”.

А у 68-му році йому було сімнадцять років... Давайте зараз перескочимо це у 68-й рік... а потім ще...

Ще молодий чоловік зовсім. Тільки що завершивши школу.

Як він сприймав оце все, що трапилось у 68-му році, тобто те виховання, яке ви дали йому?..

Я вам мушу сказати, що, звісно, раніше, ніж поперти на площу, я, звісно, думала, що залишу 17-річного все ж хлопчика самого...

А ви передбачили, що вас можуть заарештувати

Тобто, ну точно знала. Правда, я ніколи не підозрювала заслання. Я думала, табір буде.

Це вам скільки було тоді років?

Сорок, я думаю. Ну, тридцять дев'ять.

І хто з вами був? Ось Аня ж не знала всієї ситуації

Ви знаєте, був серпень, 25-те серпня.

20-го були ці танки у Празі.

21-го. 25-го демонстрації. Значить, перед тим, щоб туди піти, я розуміла, що я не можу цього зробити. Просто я вже до цього багато разів виступала на захист там несправедливо засуджених тут у нас. А тут така подія — цілу країну окупували. Зрозуміло, що вже просто нотою протесту

обійтись, я не зможу. Не адекватною буде протидія. І тоді, значить, виникла не у мене — у Наташі Горбаневської³ — думка про демонстрації. Але ось Саня залишається вдома сам на сам, до цього ж з батьком у в'язниці.

У цей час вже батько був...

Так. У таборі

Скільки це було років, коли він туди потрапив?

Саньку скільки років?

Ні-ні. У шістдесят

А... У 65-му. Він ще не відбув термін ув'язнення. Значить, я залишаю хлопчика самого. Ну, все ж хлопчик 17 років. Тільки що закінчив школу. Ось і до інституту вступає. Я розуміла, що він зіштовхнеться зі складнощами при вступі до інституту.

Але треба сказати, що я пішла на цей крок з думкою про Саньку, що якщо я чогось сьогодні не зроблю, то завтра це залишиться на нього.

Тобто, це справа честі всієї сім'ї...

Не тільки сім'ї. Щось, що я йому залишу, то доведеться робити йому. І потім міркування у мене було таке: звісно, він ще парубок. Але якщо я його до 17 років ростила та виховувала, й він не став людиною, так коли й моє виховання нічого вже не змінить. А якщо я все ж виростила людину до 17 років, так він й без мене залишиться людиною — не пов'яже себе з дурною компанією, там, не піде по побічному шляху.

Ось цікаво, ваш шлях до 68-го року. Які базовані етапи формування вашої правосвідомості. Ось він...

Я сьогодні говорила про це з Женєю. Я сама не зможу... Ви знаєте, адже я була дуже активною комсомолкою.

Тоді почнімо зі самого початку

Давайте.

Де ви народились.

У Харкові.

У якому році це було?

У 29-му році. У рік великого перелому, якщо ви пам'ятаєте. Початок колективізації.

Яка була ваша сім'я, що це була за сім'я?

Мати у цей час була завідувачка рабфаку⁴, тоді були рабфаки. А тато у цей час був у Держплані України. Тобто під час колективізації.

³ Наталія Горбаневська — російська поетка, правозахисниця, перекладачка та дисидентка.

⁴ Складне скорочення від словосполучення “рабочий факультет” - установ системи народної освіти в СРСР, які готували робітників і селян для вступу до вищих навчальних закладів, які існували з 1919 до початку 1940-х років.

Вони за національністю були...

Євреї обидва. Та. Обидва євреї, так. Ну ось, сім'я така. Я не хочу зараз...

А євреї, загалом, поділяли віру у комунізм?

Безперечно, та. Безперечно, поділяли. Правда, тато до цього часу, мав вже сумнів в ідеях.

А бабуся, дідусь — ви їх пам'ятаєте.

У мене немає нікого, не пам'ятаю. Мамині батьки, ні, мамина мати померла до мого народження. Батьки тата померли до мого народження. У тата була тільки мачуха, яка взагалі була у Харкові. Але я повинна сказати, зі всім соромом, що я її соромилась. Така сільська баба. Єврейська сільська баба. Я соромилась, не тому, що вона єрейка, а, тому що вона дуже простенька. У неї у Харкові на околиці була така біленька хатинка. Вона дуже мене любила. А я цього не цінувала. Я, як приходила, вона мене пригощала, солодким борщем, як готують євреї, я гадаю. Я не знаю, чи єврейська це страва.

Так, це не українське...

Але не звичайний для мене смак.

Якою мовою вона говорила з вами?

Російською, але, напевно, сильно з...

З акцентом.

Ви знаєте, я навіть не пам'ятаю.

Але атмосфера, де був їдиш та культура їдишу, для вас не була... Ви не знали про це

Чужа культура, цілком чужа. Навіть у сенсі побуту цілком чужий побут.

Це була інша громада?

Зовсім інша культура у сенсі побуту. Зокрема, їжа готування.

Тобто ніякі, звісно, у домі традиції євреїв у сенсі обрядів, святкувань...

І близько не було.

А батьки були членами партій?

Члени партії обидва, Але справа навіть не у цьому. Річ у тім, що вони обидва асимілювались задовго ще.

Для них не було важливо, хто вони — євреї, чи не євреї?

Цілком не важливо було. Ще одну річ можу сказати, що мама не знала єврейської мови, що взагалі дивно. Проте вона ж народилася...

... ще до революції.

1901-го року, на мою думку. Однак, якщо в неї й була єврейська мова, вона вивітрилась під нуль. А тато, як я дізналася вже потім, коли ось після табору, я з ним зустрілася, єврейську все

ж пам'ятав. Від нього першого, я почула єврейські пісні, котрі я пам'ятаю в його виконанні дотепер. Зараз, ось коли був фільм: "Список Шиндлера", я за мелодією дізналася одну пісню. Її співав тато єврейською мовою.

Але це не спогад дитинства?

Ні, це вже зовсім, ні.

А Ви в школі були певне активною піонеркою?

Дуже активною піонеркою. Ледве дочекалася, поки мені виповниться 14 років, щоб вступити до комсомолу. Тоді о 14-й приймали. І була дуже активною комсомолкою.

Це 14, це у роки війни Вам було 14? Це ви були в евакуації?

В евакуації.

А де Ви були в евакуації?

На Волзі. Місто Сизрань називається. Чомусь не перейменований більшовиками. Як він був Сизрань, так і лишився.

А як саме вас вразила війна ?

Неймовірна напруга патріотичних почуттів. Просто гостре таке відчуття, що якби я була зараз в Україні, я пішла б у партизани. Зробила б я це чи ні, невідомо, звісно. Але ось такий порив був.

А чим займалися комсомольці тоді?

Ось я можу вам розповісти, чим займалися піонери. Чим тоді я займалася. Я потрапила в евакуацію 41-го року. Мені було загалом 12 років. Перше, що я зробила, ще з іншими дівчатками, своїми однокласницями, ми пішли до райкому комсомолу та сказали — дайте нам тимурівське⁵ завдання. Ми його виконаємо. Та ці ідіоти дали нам завдання.

А чому ідіоти?

Зараз поясню чому. Це перша військова зима – неймовірно сувора. Ми, всі евакуйовані, зовсім роздягнені.

Ви почали ходити будинками?

Нас послали — добре б до будинків — за 8 км від міста. Там був аеродром, де мешкали родини військових льотчиків. Значить, піти дізнатися, що з такою родиною. Ми роздягнені перли по морозу, не знаючи дороги — приїжджі.

Ну, звісно

Обморозилася і я, та інші дівчата. З того часу, у мене обморожені ноги, руки. Я вже не говорю про щокі. Але ж ми роздягнені. Я з Харкова приїхала.

Вам самим потрібно було у ваші сім'ї тимурівська допомога.

⁵ Тимурівський рух — рух піонерського патріотичного спрямування, що допомагав родинам фронтовиків, людям з інвалідністю, пенсіонерам, багатодітним матерям

Я приїхала із південного міста. У мене ніколи не було валянок, у Харкові валянок не носили. У мене були гумові черевики, з яких я вже виросла до того ж. Та я їх носила на босу ногу. І ось у цих гумових черевиках, я ці 8 км по привольському степу в 42-градусний мороз...

Ой-ой-ой! Тобто, ті хто Вам давали доручення, навіть не поцікавилися, а чи можете його виконати.

Звичайно. Їх це не цікавило зовсім. Притому, як потім я вже дізналася — це аеродром, туди ходить машина.

Можна було взагалі поїхати.

Так. І вже не посилати 12-річних дівчаток. Котрі не знали дороги.

Це була просто байдужість така, так?

Галочку поставити, я думаю.

Тобто, ваше щире абсолютно почуття...

Використовували. І ось цей самий порив патріотичний щось зробити просто використали, ось таким чином. Значить, коли ми туди прийшли, ми заблукали, звичайно. Школа тоді працювала у три зміни, ми пішли після третьої зміни.

Ох ти...

Поки ми дійшли, ми опинилися в повній темряві та не знали, куди йти. Притому в якийсь момент ми побачили — десь горить вогник, пішли туди на вогник, а там собаки прив'язані. Ми навіть не змогли підійти до будинку. Після чого ми всі троє — нас троє дівчаток було: одна дівчинка з Києва, одна зі Смоленська та я — ми просто розплакалися, у нас сльози замерзали на щоках. Але все ж, дійшли до аеродрому.

Ну і що ви дізналися? Що потрібна ваша допомога?

Абсолютно не потрібна, звісно. Там дійсно, значить, жила сім'я льотчика — троє дітей та дружина. Дружина померла. Троє дітей. Вони кажуть — так невже діти залишаться без догляду, вони ж не на вулиці залишилися, у своїй же частині залишилися. Все у порядку.

Залишили вас на нічліг?

Ні, нас посадили у машину, укутали якимись кожухами (перепустка в записі).

... Ваш піонерський порив, так? А Ви не відчували на той час фальші?

Тоді ні. Ні.

А коли Ви вперше відчували фальш, саме пов'язану з громадською роботою, лицемірством?

Це дуже важко сказати. Ви знаєте, це дуже на довго у мені залишилось — ось цей порив до громадської роботи.

Але у Вас (нерозбірливо) він зберігся ?

Зважаючи на все, так. Це вже залежало, мабуть, від єврейської краплі крові у мені.

Можливо й так. Може, від демократичних традицій у сім'ї.

Можливо так. Але це важко сказати. Я сама не знаю, звідки. Але активність громадська, мабуть, була в крові.

Темперамент, громадський темперамент.

Так. Таке відчуття, єднання себе зі суспільством. І відповідальності за те, що відбувається у суспільстві. Це дуже рано виявилось. Інша річ, як вона була спрямована або, як та ким вона використовувалася.

Тобто. воно фактично експлуатувалося...

Так. Значить, ще що. Ось водночас в евакуації, з'являються зі комітету комсомолу теж якісь дамочки, не знаю, панночки, кажуть: треба йти розвантажувати баржу з лісом. Там річка. Значить, збираю...

Це комусь розвантажувати баржу з лісом?

Дівчатам ось. П'ятикласницям.

П'ятикласницям? Баржу з лісом?

Так.

А прийшов хто? Скільки йому було років?

Років 18-20, мабуть.

Ну, зрозуміло. Набагато старші, а тут дурні ще...

Я довго такою й залишалася. Занадто довго.

І ви розвантажували?

Дуже пишалися цим.

А, ну так. Це ж велика справа, серйозна. А чи реально це взагалі хтось інший міг би зробити?

Ну хтось... Ну, а кого знайти? Адже тоді ж діти мого ж віку працювали на військових заводах. Пишалася я просто тим, що я справляюся з цією справою.

Слава Богу. Значить, було під силу щось, якась можливість.

Можливо, вона була не під силу, але річ у тім, що у нас по роду тата фізична сила — це родове.

Конституційно.

Так-так-так. Міцний кістяк.

Ну, а які саме...

Це повторилося, коли я опинилася на засланні. Опинилася вантажницею. І я була дуже горда тим, що я не плачу від того, що я справляюся з цією роботою. Але завдячувала силі та витривалості. Ось, значить, баржу розвантажували, я вже не говорю про те, що нас посиляли прополювати поля, які, звичайно, безглуздо було пропалювати. Поле не прополеш. Можна грядку прополоти. А то значить прополювати поля. Потім на прибирання в'язати снопи, чого я зовсім не вміла — міська дівчинка.

Ну, тобто так, абсурдні доручення, нездійсненні. Ну, а коли прийшло відчуття, невідповідності того, що ви відчуваєте, та того, що система дає?

Мабуть, що зародилося воно саме тоді...

Якийсь сумнів...

Коли надсилають на роботу, яка нікому не потрібна.

Заздалегідь погану роботу.

Свідомо погану роботу. Мабуть, що воно зародилося тоді. Але усвідомлення, воно було значно пізніше.

Ось 45-й рік. Звісно, починається боротьба із космополітизмом. Чи повпливало це на вашу сім'ю?

Повпливало, так. Значить, маму звільнили з роботи.

А ким була мама за фахом?

Викладач історії. Історія партії.

Так дивно, вона ж ... Чому саме?

Чому не раніше?

Ні-ні, історія партії — начебто людина, так би мовити, партійна — і її це торкнулося.

Значить, їй сказали, звільняючи її з роботи? Їй висунули дві претензії. Одна — що вона колись обдурила партію. Коли вона була сімнадцятирічною дівчиною, вона брала участь у громадянській війні, там при штабі працювала кимось, не знаю. Та вступила у партію, звичайно. Мабуть, її дуже привабив шлях — це єврейське оточення, у якому вона жила в українському селі, тобто. абсолютно...

У містечку...

Ні, не у містечку, а у селі.

А, навіть у селі.

Навіть у селі, так. Абсолютна безперспективність життя для єврейської дівчинки була. А тут відкрилися такі перспективи, шляхи відкрилися.

І...

Ну, отже, вона брала участь у громадянській війні та завинила у чомусь — пошила, натомість сукню гімнастерки собі.

Ну, загалом, так. Абсурдність цих звинувачень...

Так. Міщанське розкладання було її обов'язком.

А як вона сама сприйняла? Вона ж була доросла людина 45-го року.

Як велику трагедію у житті.

Але, як вона інтерпретувала це собі? Це...

Партія мала право.

Партія мала право. Тобто, вона як рядовий солдат партії.

Ви знаєте, ось я була дитиною, ми жили у Харкові, у нас на вікнах не було завісок. Тут у мене немає фіранок, просто, тому що, я ніяк не спроможуся їх повісити. А у Харкові у нас не було фіранок не тому, що родина була бідна — вона була цілком забезпечена. Просто це привілей міщанства повісити фіранки.

А те, що це було за життя, як то кажуть, на...

На людях.

На людях. Це...

Не сприймалося.

Це як у романі “Ми”⁶. Все там...

Прозоро.

Так, усе прозоро.

Угу. Значить, фіранки не вішалися, бо це міщанство. Квіти на вікнах не стояли, бо це міщанство.

Жах. Тобто, це у людей з однієї культури в іншу культуру — і вони так...

Повний фанатизм у своєму виникає. Справжній, як у всіх неофітів.

Але, слава Богу, що її ж не посадили, тільки...

Батька посадили.

Батька посадили?

Так. Тато сидів.

За що? Що йому тоді?

О, це дуже кумедна історія.

У якому році це було?

36-го його посадили.

Ах ось як ... Тобто, це вам було вже сім років?

До цього ж, тато був вже не у Харкові, а у Києві. Вже столицю було переведено до Києва. І тато разом зі Держпланом переїхав до Києва. З мамою вони не були, шлюб не був зареєстрований,

⁶ Роман-антиутопія Євгенія Замятіна (1920).

тоді, може, це й уберегло маму від арешту. Ось, можливо так. Отже, тата заарештували, мама залишалася — чекала на арешт. Я пам'ятаю це просто, добре пам'ятаю, як ночами вона не спала, слухала, де зупиниться машина, значить, коли почалися арешти, (*нерозбірливо*). Будинок, у якому ми жили, — спочатку ми жили у звичайній комуналці, а потім у квартирі, де жили члени українського уряду та працівники. Наприклад, під нами жив просто слюсар. Різна публіка.

Це на Печерську ви жили? А, у Харкові...

У Харкові, так. На Сумській.

Це Вам було 7 років?

Шість.

А мамі тридцять п'ять? І як вам мама пояснила?

Мама нічого мені не казала. Куди тато подівся, я й не знала. А ось, ні та ні. Він раніше переїхав до Києва. Приїжджав до нас час від часу, щоби зі мною побачитися.

Чому його забрали, що йому сказали?

О, це була дуже смішна історія, вона розповідала мені потім вже. Звісно, тепер, коли він повернувся. Значить, він досить велику посаду обіймав, тому його посадили, ясна річ. А яка саме була повинність? Він одного разу був присутній під час розмови, там кілька людей. Один одному каже: "Ти знаєш, Постишев⁷ приїхав, привіз дружині каракулеву⁸ шубу". Він не побіг доносити на цю людину. Ну все. Був присутній при кримінальній розмові, яка ганьбить таку особу, як Постишев. Ну потім посадили Постишева.

... Був присутній у випадковій розмові, коли Постишева хтось звинувачував, а він не підтримав це звинувачення...

Так. Повне безглуздя. Ситуація... І ось росте дитина — тата немає. Батька немає. Дитина, звичайно, складає міф. Свій міф.

Який?

В Іспанію воювати...

Ось, Анічка, тоді ж Іспанія була, громадянська війна в Іспанії.

У дитячому садку, я розповіла — ну, тата немає, я ж мушу якось пояснити.

Ну, звісно.

Тато поїхав воювати до Іспанії, привезе мені рушницю звідти.

І ось стали піонеркою, потім комсомолкою. Ви коли довідалися про реальну причину, чому його посадили?

Ви знаєте, мені важко сказати, що я це відчула. Ще дитиною відчула, що щось не таке.

⁷ Павло Постишев — радянський партійний і державний діяч, партійний пропагандист, один з головних організаторів Голодомору 1932–1933 років в Україні, сталінських репресій, розгрому українського національного відродження.

⁸ Каракул — вид овець, що мешкає в Центральній Азії.

А його коли випустили?

Він приїхав до нас у сорок... У нього термін скінчився сорок першого року.

Тобто, до війни.

Він лише тільки п'ять років... За місяць до початку війни. Тобто, це йому дуже пощастило — ми потім з ним обговорювали, пощастило йому чи ні, що його посадили ще у 36-му. Він казав, ну, звичайно, пощастило. По-перше, я нарешті став вільною людиною. Коли посадили, він вже розумів, що діється. Але ризикнути виступити проти — це, звичайно, було дуже небезпечно, я розумію, що він боявся. Значить, "а тут я опинився в таборі серед таких самих, як я". Звичайно, й були у таборах, стукачі та донощики. Але чи їх йому боялись...

Тобто, протверезіння до нього прийшло, ось у цих усіх суспільних ідеалах...

Набагато раніше.

Набагато раніше. Що навіть до табору?

До табору. Я думаю, так, судячи з його розповідей у році 34-му він добре вже розумів, що відбувається.

Це коли голодомор був?

Так.

Він економіст був за освітою?

Економіст. Освіти (повної) у нього не було, у нього було чотирикласне міське училище — освіта була.

Але він був фахівцем?

Так. Отож, тоді він казав, що ось у 36-му році посадили, каже, пощастило у всьому. По-перше, у 36-го році ще не було таких тортур. Вони почалися 37-му – 38-му році. Тобто, він протримався...

...Умовно, так би мовити.....не підписав там проти себе, чого-небудь...Ось це дуже важлива обставина. Він проти себе нічого не підписав?

Так. Це, значить, одне. Друге, каже, пощастило, що 36-го, то я звільнився 41-го. У травні. А у червні почалася війна. Й люди отримували більший термін до особливого розпорядження

Просто їх тримали, та й годі. Руки не доходили, аби розбиратися.

А тато встиг вже звільнитися, він залишився у Воркуті, але вже вільний.

Ага, зрозуміло. І війну він там пробув?

На Воркуті, так. Потім у році, мабуть, у якомусь 51-му, він відчув, що йде нова хвиля арештів, вже там. Він був дуже розумною людиною. Він побачив, що йде нова хвиля арештів, він відразу завербувався на будівництво в Ігарку⁹. Щоб зникнути. Поїхав в Ігарку, й там вже пробув до

⁹ Ігарка (Ігарка) — місто районного підпорядкування в Туруханському районі Красноярського краю росії.

п'ятдесяти... А, так, у сорок років... Ви мені нагадаєте зараз дати, коли бомбу на Японію скинули?

Ну, це було у 45-му році.

45-го року він приїжджав до Харкова. Мені вже було 16 років.

Ви повернулися з евакуації?

Так. Значить, того року... саме коли бомбу кинули, він приїхав, щоб побачити мене. Він взагалі, не збирався приїжджати тоді. Хоча ніби вільний, але мінус...

Це його контакти зі сім'єю були такими епізодичними?

Так. Дуже епізодичними. Там на Воркуті він одружився. Значить, ось він приїхав, щоб зі мною побачитися та вирішити свою подальшу долю — чи він повертається (*нерозбірливо*) на Воркуту. Й зрозумів, що він повертається на Воркуту. Та повернувся після цього. Ось я розповім вам один епізод. Я була повною ідіоткою. Ідемо ми з татом по Харкову. А там періодично відбуваються перевірки документів на вулицях. І побачила, що тато зник. Він нічого не сказав, але я побачила, що він зник. Він же не мав права перебувати у Харкові, мав мінус...

Це ми не розуміємо, що таке “мінус”, це ми не знаємо.

Значить, після політичного табору була заборона проживати, ось у певних містах.

Це там Москва, Ленінград, Київ?

Не тільки. Було мінус 40, 50, 60.

А, мінус котрісь міста.

Тому називається мінус.

А. Боже, який жах. Це ж царська росія.

Р. Це гірше, Анічка.

Набагато гірше. Я просто знаю людей, які дістали термін саме тому, що необережно повернулися.

Вони повернулися, і їх знову — фук.

Можу назвати вам одну таку людину. Каплер¹⁰. Він отримав термін лише тому, що він досить галасливо повернувся. Ну, кіношне оточення..

Так-так-так. І помітний...

Так.

Анічка не знає, хто такий Каплер. Це знаменитий кінооператор такий.

¹⁰ Олексій Каплер — радянський письменник, кінодіяч, кінорежисер, сценарист, актор, телеведучий. Був висланий до Воркути зі звинуваченням у “шпигунстві на користь Великої Британії”.

Це кіносценарист. Відомі фільми знімав. Фільми йшли, а він сидів. Ось скінчився його термін, він мав необережність поїхати до родичів до Києва, і, проїжджаючи через Москву, тут зустрічали кінороб. Ну, і деякі...

Хтось доніс.

Хтось доніс. Його схопили та посадили знову.

А чому ви кажете, що ви якось неадекватно відреагували?

Коли я побачила, що тато боїться, мені було соромно. Я ж не розуміла, чим він ризикує. Мені було соромно, що він саме боїться.

А Ви не знали, що він з мінусом?

Якби я навіть знала, я не усвідомлювала ще, що це таке.

Це ж у 17 років, Анічка. Це ж ще... Ви були тоді впевненою комсомолкою. А тато вас трошки просвітив щодо того, що?

Тоді ні. Тоді ні. Потім я поїхала до нього на Воркуту, коли він повернувся на Воркуту. Ось, мабуть, там рішучий поворот стався.

Це який рік був?

Значить, я на першому курсі була, мені було 18, отже, це 49 рік.

А де Ви вчилися?

В університеті.

У Харківському?

Так.

На якому — на філологічному?

На філологічному.

Російська філологія?

Російська філологія, так. Я поїхала на Воркуту відвідати його. Я вже знала, що в нього інша дружина та дуже ревниво до цього ставилася.

Ну зрозуміло.

Але треба сказати, що я зіткнулася з абсолютно незнайомим мені життям, розумієте? Я ж виросла в якому середовищі, ось якого кольору середовище було? Кольори? Білий верх, чорний низ. Це ви не знаєте, що таке.

Ми знаємо. Це...

... піонерська форма. Біла кофтинка, чорна спідниця.

Все має бути дуже строго, дисципліновано.

Так. Червона краватка на шиї.

Гольфики.

Гольфів не було. Шкарпетки...

Нова його дружина — колишня дворянка, вихованка Смольного інституту благородних дівчат.

Загалом це дуже типово. Вони там рятувалися?

Так.

У Воркуті? Вони у Москві не могли врятуватися.

Її посадили, вона свій термін відбула — три роки, а поїхати нікуди.

Вийхати нікуди. Отримала свої мінуси, та там вони й зустрілися...

Там вони зустрілися. Вже обидва вільні. Значить, вона така жінка з-поміж літературної богеми двадцятих років.

Це що ми бачили — авангард літературний.

Значить, барвистий халат на ній, якісь птахи на халаті. Не те що фіранки на вікнах — абажурчики на лампах. Тобто зовсім інший світ. Потім вона дуже була така балакуча жінка. Дуже талановита, обдарована просто.

А чим вона займалася?

На Воркуті?

Так. І тато чим займався?

Папа завідував аптекобазою. А вона була при місцевому театрі, Воркутинському табірному театрі. Отже, вона писала сценарії, вона згадувала опери, записувала їх, вони йшли у Воркутинському театрі.

Згадувала опери...

Згадувала й дуже... А виконавців скільки завгодно — навалом.

Виконавців — так...

Їх виловлювали сіткою зі шахти просто.

Там же оперні співаки.

Звичайно. Вони мене повели до Воркутинського театру. Я пам'ятаю, що я дивилася “Травіату”¹¹.

У Воркуті - “Травіату”!

Так, “Травіата” йде. Значить, роль Альфреда виконував щойно вийнятий зі шахти співак.

¹¹ Травіата — з італійської “пропаща жінка/збитися зі шляху”, опера на три дії італійського композитора Джузеппе Верді за мотивами роману “Дама з камеліями” про куртизанку, яка вмирає від невиліковної хвороби.

Отже, Воркута. Це за полярним колом.

Значить, він вийнятий зі шахти. Волосся у нього відрости ще не встигло. Перуку чомусь не було. Значить, наголо поголений Альфред.

Зек.

Зек, так. Блідий, ніби то у нього туберкульоз, а не у неї. А вона дружина начальника зони. Пишна така, квітуча жінка. Вона пристрасно кидається до нього, він від неї задкує. Начальник сидить тут у залі.

Ну так, має бути дотримана субординація. Комічна ситуація. Але вам розплющили тоді очі.

Та як це сталося, я також можу розповісти. Нині. Ще два слова. Отже, мене повели ще до театрального художника. Бо я малювала й кажуть, непогано. Мене повели до нього, щоби показати не мені його малюнки, а йому мої малюнки. Він сказав – треба вчитися. Жодної школи у мене не було художньої, звичайно. Його малюнки, я подивилася. Потім до батька приходило багато людей, які ще в зоні були, але розконвойовані. Той самий Каплер. Якийсь негр приходив та китасць.

Там були негри?

Там був повний інтернаціонал, так. Я бачила цих людей. Я знала, що вони — ув'язнені. Вони безконвойники¹² хоча б. А на вулиці, я побачила колону каторжників. Ось бубновий туз. Що таке бубновий туз, не знаєте? Це на тілогрійку табірну вирізається такий ромб, щоб бігти не міг. І на цьому місці просто вшивається латка. (*нерозбірливо, кашель*) ...словесно, я знала вже. Але словесність — це одне, а різне враження — інше. Тобто, тато дуже обережно поведився зі мною. Ми з ним, звичайно, безперервно стикалися. Я вимовляла те, що весь час чула у себе вдома. Ліс рубають — тріски летять.

Зрозуміло. Ось які...

Так. Штамп.

Розхожі.

Значить, тато не те щоб сперечався зі мною. Дуже обережно, він мене вберіг від шоку. Заперечував мені, сперечався зі мною, але дуже обережно це робив. Ну, звичайно, це справляло враження при тому, що я бачила довкола себе. Ось це було значною мірою поворотний момент. Й ще один. В університеті, коли я навчалася, вступила в 46-му році до університету.

До речі, вільно?

Я зі золотою медаллю надходила. В університет прийшли студенти-фронтовики. Інша публіка. Хоча різниця між нами у віці була не така велика, але це інше покоління. Це були хлопці, які навчалися в інших учителів. Які знали...

Старі гімназійні вчителі були.

¹² Безконвойник — ув'язнена людина, яка може працювати поза зоною.

...Ахматову¹³, Зошенку¹⁴ — то були їм не чужі імена. Для мене ці люди просто не існували взагалі. Для мене вся істина про Ахматову, про Зошенка — це Жданов¹⁵.

І Ви повірили Жданову?

Абсолютно. Настав наказ — я багато разів це розповідала, тому мені не дуже приємно розповідати, хоча сам собою епізод ганебний. Для мене. Проте, саме тому, я й розповідаю завжди. Отже, я прийшла якраз на рік, коли вийшла доповідь Жданова та постанова ЦК. Отже, мене миттєво обрали комсоргом курсу. Як найменшу, яка беззахисна, та не може відмовитись. Й не дуже й прагнула відмовитися.

Ну, зрозуміло.

Отже, зверху приходить вказівка парткому чи я вже не пам'ятаю — обговорити доповідь Жданова. Я, як комсорг курсу підходжу до одного, до іншого, до третього — зроби доповідь. Усі кажуть – а пішла ти, знаєш куди? Ну що робити? Партія сказала – треба, комсомол відповів – є.

І Ви самі робили доповідь?

Я повісила оголошення, що ось тоді будуть збори, присвячені... Поруч зі мною сидить якийсь похмурий тип, солдат, рука на перев'язі. Він запізнився на заняття, приїхав на місяць пізніше. Повертається до мене і каже: "Який це ідіот робитиме доповідь?" Я говорю: "Це я". Він каже: "А Ви Ахматову читали?" Я кажу ні". "А Пастернака¹⁶ читали?" "Ні, - кажу, - не читала". "А Зошенка?" Мені на думку не спадало, що для того, щоб виступити з доповіддю, треба хоча б прочитати. Все ж таки вже Жданов розповів.

Як?

Саме так. Пушкіна не треба читати, щоб розповідати про Євгенія Онегіна. Навіщо? Все у підручнику написано.

Інша генерація. Довелося виконати величезну внутрішню роботу, щоб змінитися...

Так ось, ця людина з рукою на пов'язці каже: "Читали?" - "Ні, не читала" - "Хочете почитати?" "Я говорю: "Так, мабуть". Цікавість таки є. Він мені приніс Пастернака. А я виросла на зовсім інших віршах. І зовсім інша школа поезії.

Яка?

Нічого я не знала. Ну, класика таки російська. Але це великий відрив. Я прочитала Пастернака – нічого не зрозуміла у цій поезії. Абсолютно. Єдине, що я зрозуміла, що ці вірші не мають жодного відношення до доповіді Жданова, а доповідь Жданова не має жодного відношення до цих віршів. Оце єдине, що я зрозуміла. Проте доповідь вже оголошена, треба робити її. Я виступила та щось стала белькотіти. І ця людина ось виступила та розбила мене у пух і прах.

Він був набагато старший за вас?

¹³ Анна Ахматова — російська поетка срібного віку російської літератури.

¹⁴ Михайло Зошенко — російський радянський письменник-новеліст та сатирик українського походження, висміював обставини та людей післяреволюційної доби та радянську систему: "Оповідання Назара Ільча пана Синебрюхова", "Гумористичні оповідання", "Важкі часи", "Про що співав соловейко" та ін.

¹⁵ Андрій Жданов — радянський партійний діяч, ініціатор ідеологічної кампанії, спрямованої проти діячів науки та культури, що отримала назву "ждановщина".

¹⁶ Борис Пастернак — російський поет, прозаїк, перекладач українсько-єврейського походження.

То був Юлій Данієль.

Юлій Данієль¹⁷ — це...

На цьому ми познайомились.

Майбутній чоловік Лариси Йосипівни та людина, яка у 65-му році потрапила...

На цьому ми познайомились. На цьому розпочалося.

А наскільки він був старший за вас?

На чотири роки. Усього чотири роки.

На чотири роки. Ну, він вас одразу ж увів у інший світ...

Ну, просто він почав читати мені вірші, читати вірші. Просто утворилася компанія любителів поезії. До чого я, мабуть, внутрішньо була якось схильна просто. Марлена Рахліна входила до цієї компанії.

Ось як.

Треба сказати, що я вступила до університету, коли Борис Чичибабін¹⁸ вже сидів, та був заарештований. Я знала, що його заарештували. Я знала вірші, у яких його звинувачували. І ось це - "Червоні помідори" та "Мать моя посадница"¹⁹ - вірші мені дуже сподобалися. Я знала, що його заарештували, але це мене, не зачепило ще тоді.

Тобто. все йшло, як треба начебто, так? Ну, а що таке...

Не те, що треба...

Як це пояснювалося?

Щось не так, звісно, щось не так.

Тобто, суто суб'єктивні ...

Вже тим часом відчуття, що щось негаразд. Але ще не було повного... Адже, я дуже швидко пройшла цей шлях — усвідомлення, що справа не у Сталіні.

А спочатку здавалося, ось у той час, здавалося, що це...

Сталін, так.

І його оточення якесь?

¹⁷ Юлій Данієль — російський письменник (прозаїк, поет, перекладач), дисидент, чоловік Лариси Богораз та батько Олександра. З 1958 року видає за кордоном критичні щодо радянської влади повісті та оповідання (під псевдонімом Микола Аржак). 1965 року був заарештований та 1966 року та засуджений за ці публікації до 7 років (разом із другом Андреем Синявським).

¹⁸ Борис Чичибабін - антирадянський поет, уродженець Кременчука. У 1946 заарештований і засуджений за антирадянську агітацію на 5 років.

Під час слідства написав "Червоні помідори", "Махорку", два яскраві зразки "тюремної лірики", які були покладені на музику та у 60-ті широко розійшлися по країні.

¹⁹ Твір, за який, ймовірно Чичибабін був заарештований.

Так. Єжов²⁰, мабуть.

Роблять щось неправильне.

Так. Але дуже швидко, я пройшла цей шлях — що справа не в...

А Юлій Данієль, він уже був, на той час...

Цілком, так. Прийшли хлопці, я кажу, з армії вони прийшли. По-перше, вони воювали. Вони бачили інші країни. Вони щось побачили інше. Я вже не говорю про те, що вони навчалися в інших вчителів. Але внутрішньо вони були набагато вільніше, ніж інші.

Вони встигли побачити, можливо, раніше за Вас фальш і брехня цієї системи?

Звичайно, є ще одне. Розумієте, ось ті, хто воював... Звісно, не всі це теж усвідомлюють. Але відчували, що від них особисто щось залежить у житті. Не тільки в них, а й у житті країни. Це дуже важливо – причетність людини до життя країни. Коли вони воювали, вони це відчували. Не те, що їм це дали відчутти — не давали. Але реально легко.

Тобто, можливо, справді, якась закономірність - 1812-й рік, декабристи й ці - це вільні люди. Вони були вільні люди.

У всякому разі, значно вільніші. Не всі з них були кращими від цього. Я знала одного хлопця, який теж з армії прийшов. Я жахнулася та відчай, коли я його почула — такий Вова був у нас на курсі. Він розповідав, як вони йшли через Польщу.

Мародерство...

Як вони забирали... Ось він був у артилерії, цей хлопець. “Йдеш через двір польський. Потрібний кінь — артилерія. Забираєш кінь у селянина. Селянин на колінах за тобою повзе та просить”.

Ну так, він помре без цього.

Так. Коли я це почула, я просто здригнулася від жаху. “Ти дура. Що ти розумієш? Це ж війна”. Інший прийшов, значить, на руках годинники, ось від цього місця до цього.

Крадений годинник.

Угу.

А мама, коли Ваш батько повертався, мама як сприймала, ну, окрім суто особистих стосунків? Вона викладала історію партії. У неї виникли якісь, так би мовити, з її переконаннями розбіжності?

Ви знаєте, я думаю, що їй було комфортніше, не думати на цю тему. Хоча вона була розумною людиною. Але тоді — що робити? Тоді не жити, чи йти до табору. Ось таке відчуття.

І тому задовольнялася якимись поширеними формулами?

Такими загальними формулами.

²⁰ Микола Єжов — керівник НКВС (1936-1938). Єжовщина (Великий терор) - період, коли сталінські репресії були різко посилені та доведені до максимуму своєї інтенсивності.

А коли це її торкнулося, то знову-таки партія...

Зараз, я розповім вам далі. Ось мамина історія. Значить, коли розпочалася боротьба з космополітизмом, маму звільнили, бо вона приховала від партії.

Але це був би як привід, а причина...

Ні, то був привід. Другий теж був привід. Вона була добрим викладачем взагалі. Мала непоганий запас знань.

А де вона викладала?

В авіаційному інституті. Навіть так, що історія партії обов'язкова була тоді скрізь...

Ну, звичайно, її дуже серйозно...

...до неї на лекції приходили чужі студенти, бо подобалося, як вона викладала. Значить, їй закид було поставлено публічно те, що вона говорить з акцентом. Причому акцент у неї був не єврейський. Західноукраїнський. Вона зросла на Західній Україні. Чому я знаю, що вона мала західноукраїнський акцент? У нас у школі була завуч із Західної України, яка говорила, так само як моя мама. Хоча одна – українка, а інша – єврейка.

А викладали якою мовою?

Російською. А от коли я навчалася в університеті, у нас читали, наприклад, чудово читав, викладач античну літературу українською мовою. Йшлося тоді про переклад викладання, взагалі всього українською мовою.

Ну, потім це швидко зів'яло.

Так, потім це зів'яло дуже скоро.

Мама родом із Західної України, звідки саме?

Зараз скажу. Містечко таке Сороки є. На Бузі.

А батько?

А батько з-під Києва. Овруч. Звідти родом. Значить, батько закінчив в Овручі міське чотирикласне, або двокласне училище, я не пам'ятаю...

Ну, і потім економістом був.

А потім, отже, потім він ішов з армією, коли відступала армія... Так, ще, отже, батько організував у своєму Овручі єврейську самооборону, коли пройшла хвиля погромів...

Це цікаво.

Він організував єврейську самооборону в Овручі. При тому, що мав туберкульоз колінного суглоба.

Він же молодим був хлопцем...

Так, так от, значить, коли потім, я з татом говорила, що ось пощастило, що посадили 36-го, він каже, — ще не катували, давали п'ять, п'ять років тоді давали, а пізніше давали більше. Він встиг звільнитися.

Зрозуміло. Він уже знав усе це, а ті, хто сидів пізніше...

Так-так. І ще, каже, пощастило, бо якби мене не посадили, ким би я став? Я був би кимось на зразок Пельше²¹, каже. Річ у тім, що він починав свою, значить, кар'єру у червоноармійській школі разом з Пельше. Ось, каже, мені пощастило... Пельше.

Ну, а Пельше зайняв найвищі партійні пости, вийшов у великі партійні чиновники. Це також трагедія того покоління. Частина людей була втягнута в цю трубу.

З неї вискочити було неможливо. Навіть якщо вже ти розумів, вискочити було неможливо. Тато до року до 34-го вже вважав, що дуже шкода, що він не став якимось інженером таким, технарем. Він ще не розумів, що інженерів садили.

Фізиком там, ще ким? Ну так. Потім і фізики сиділи, всі сиділи.

Так.

І ось для вас, це вже якось зімкнулося — і Воркута, і сам образ батька.

На чому, власне, виріс правозахисний рух? У країні, де, здавалося, земля випалена. Я гадаю, на російській культурі. Поетична культура з 19 століття.

Тобто. Ви були філологом, Юлій Данієль був філологом.

Я була філологом, але поганим філологом. Я була неосвіченою людиною. Але зіткнулася з цією культурою. Це культура, яка несла у собі ідеї. Свободи, лібералізму. Вони не могли не вийти після цього.

Але ось у вашому тандемі Юлій Данієль — якось він був старшим і досвіду більше...

Не лише він. Були люди його віку. Але просто він...

А що це за оточення було? Він вас увів у своє коло? Це був якийсь...

Утворилася така компанія, що називається. Взагалі, російський лібералізм, як ви пам'ятаєте з історії, взагалі виник із дружніх компаній. Так було у минулому столітті, так і зараз теж. Ось утворилася компанія, до якої входив Юлій Данієль, і як людина дуже контактна, навколо неї виникали, було поле притягнення. Не те щоб він був учителем для всіх. Для мене так. Для інших, мабуть, немає. Він був кристалом, що об'єднує.

Ви після Харкова, як до Москви потрапили?

Вийшла заміж за Юлія.

Ага. Юлій Данієль навчався у Харкові?

Так. Перший курс.

²¹ Арвідс Пельше - державний діяч Латвійської РСР й СРСР. Перший секретар (1959-1966) ЦК КП Латвії, член Політбюро ЦК КПРС від 8 квітня 1966 до 29 травня 1983 року. Депутат Верховної ради СРСР 2—10-го скликань.

А, потім поїхав?

Потім виїхав до Москви.

І Ви разом із ним?

Ні, я потім через багато часу. Потім моя мама померла. Він приїхав, отже, зачепив мене — перетягти.

І коли це було?

П'ятдесятити рік. Тобто, я вже закінчила університет у цей час...

І після цього Ви викладали?

У провінційній школі.

В Україні?

Немає тут. У Харкові, я викладала в українській школі. Між іншим, українську мову викладала. Але коли ще була студенткою.

А потім уже Москва. Москва — це нове коло людей.

Так. Знов, отже, ось Юліків центр кристалізації. Не те щоб хтось особливо слухав, що він говорить. Але навколо нього утворювалося дружнє коло.

А що це були за люди? Хто це?

Ну, ось зараз я з ними дружу. Сім'я архітекторів-мистецтвознавців.

Хто це?

Ви не знаєте, мабуть, таких. Герчуки, їхнє прізвище – Герчук²². У нього книжка зараз вийде.

З України також?

Ні. Родом теж з Овруча, як потім уже це з'ясувалося.

Ну так, Герчуки.

Так. Потім ось Синявські²³. Ну, потім, ще, отже, армійські друзі. Власник цієї квартири колишній, той, котрий до Ізраїлю поїхав зараз.

Я хотів би, щоб Анічка знала цю відому справу Данієля і Синявського, що це, як воно виникло...

²² Юрій Герчук — російський мистецтвознавець, художній критик, історик і теоретик образотворчого мистецтва.

²³ Андрій Синявський — російський літературознавець, письменник, літературний критик, дисидент. У зв'язку з цензурою в СРСР, друкував твори під псевдонімом Абрам Терц: “Суд іде”, повість “Любимов”, а також стаття “Що таке соціалістичний реалізм?”, у якій їдко висміювалась радянська література. Восени 1965 був заарештований разом з Данієлем за звинуваченням в антирадянській пропаганді та агітації та засуджений на сім років колонії.

Ось, я вам можу сказати. Отже, Юлій, мабуть, мала ген письменства якийсь. Який не міг реалізуватися у ті роки. І в Андрія Синявського також. Теж не міг реалізуватися. Але кожен незалежно один від одного щось писали. Збиралися ось такою компанією на кухні. Читали одне одному те, що вигадували. Раптом, отже, Андрій Синявський, каже: “Юліку, пиши. Треба рятувати літературу”. Це я просто пам'ятаю його слова, якщо він зрікатиметься, не вірте йому. Андрій, як людина дещо авантюрного складу, отже, налагодив переправлення за кордон...

Тобто, було ясно, що тут не можна публікуватися...

Звичайно.

І, власне, інкримінувалося те, що ці твори було видано на Заході...

На Заході під псевдонімами. До того, під псевдонімами. Багато сил КДБ витратило на те, щоб розкрити ці псевдоніми. А кішка, яка ловить мишку, зупинитись не може. Ну, і досить безглузда для того, щоб зрозуміти, що цією мишкою подавиться. Ось їх посадили 65-го року. 66-го був суд.

Це була, Анічка, перша справа, перша судова справа шістдесятих років.

Набула розголосу, так. І на цій справі почався правозахисний рух, власне. Навколо цієї справи. Ви знаєте, я вважаю надзвичайно важливим — ось зараз Женя намагається реалізувати програму таку. Ну, історія дисидентства, правозахисного руху, спротиву. І визначити учасника, не учасника, я вважаю, неможливо і не потрібно. Тому що це одразу розшаровує суспільство. Наприклад, учасник — той, хто підписав листа протесту. А хто не підписав, чи той не учасник? Або — учасник той, хто зазнав репресій якихось. А той, хто не зазнав, той не учасник, чи що? Адже найцікавіше те, що весь час утворювалися проломи, бо садили людей. Але ці проломи весь час затягувалися. Весь час на це місце ставав хтось інший. Одна чи п'ять осіб. Тобто, значить, був ґрунт, що відроджувався...

Себто, опозиційний настрій. Йдеться про опозицію влади.

Важливішою є набагато внутрішня опозиція, яку людина відчувала. Так. І потім, коли утворювалося порожнє місце, воно заповнювалося вже із цього шару. Це всі учасники правозахисного руху, хоча вони, можливо, жодного листа протесту не підписали, не зробили жодних дій протесту. І мені дуже не подобається, коли не знаю там, про мене кажуть, що ось я — учасник правозахисного руху, бо я виступила на площі. Сенса у тому, що я до цього була, внутрішньо готова.

Це було наслідком...

Вже розумова спрямованість. Вже що змінилося... При чому Ви можете помітити, Анічка, дуже докорінно змінила світогляд. Якщо, я починала, як активна комсомолка — і це не випадково, ось Тетяна Великанова²⁴ теж була активісткою комсомольською...

Звичайно, звичайно, людей, яким не все одно, які...

У яких взагалі присутня ця, отже, громадська активність, що називається.

Бо міщанин, він і у засланні — міщанин.

²⁴ Тетяна Великанова — радянська дисидентка, учасниця правозахисного руху в СРСР, одна з членкинь-засновниць першої в Радянському Союзі правозахисної організації “Ініціативна група із захисту прав людини в СРСР”.

Готовий пристосуватися до умов.

А ось цікаво, якщо повернутися до цієї історії зі жданівським... Ось Ахматова колись до Вас прийшла

Дуже пізно. Ви знаєте, я взагалі довго не сприймала Ахматову. Не тому, що мені не подобалося, що вона пише, Тому що я погано сприймала її поетику. Цікаво те, що Цвєтаєву²⁵ набагато легше. Цвєтаєва мені спочатку була ближчою, я не знаю, чому навіть. А Ахматова... Мені для того, щоб поет став моїм поетом, я маю увійти... Адже кожен творець створює свій світ, творить, він тому й творець. І Богу подібний у цьому сенсі. Він творить, він творить світ. Мені для того, щоб прийняти цю поетику, мені потрібно увійти й пожити у цьому світі.

Це сталося пізніше.

Це пізніше. Ось такий літературознавець чудовий, викладач школи, Анатолій Якобсон²⁶, Вам знайоме це ім'я?

Так, звісно.

Ось він мене познайомив з Ахматовою по-справжньому. Не через "Реквієм", що було б зрозуміло та природно. А ось мене зовсім потрясло один вірш, тільки недавно я дізналася, кому воно присвячене. Це я від Анатолія почула:

“О своей я уже не заплачу,

Но не видит бы мне на земле

Золотое клеймо неудачи

На еще безмятежном челе”.

Усі чотири вірші. А ви знаєте, кому присвячено? Бродському²⁷.

Бродському?

Так. Він був рудий.

Золоте тавро невдачі... Ви говорите про того Якобсона²⁸, який теж був репресований?

Ні, його просто вигнали із країни.

А він поїхав. А Ульяновська²⁹?

Ульяновська – це його дружина.

Так, його дружина. Надія?

²⁵ Марина Цвєтаєва — російська поетка.

²⁶ Анатолій Олександрович Якобсон — російський поет, перекладач, літературний критик, правозахисник.

²⁷ Йосип Бродський — російський поет єврейського походження, перекладач, українофоб.

²⁸ Анатолій Якобсон — російський поет, перекладач, літературний критик, правозахисник.

²⁹ Майя Ульяновська — письменниця, перекладачка, публіцистка, авторка мемуарів. Учасниця дисидентського руху на СРСР, арештантка ГУЛАГу.

Це його теща. Дружина — Майя.

Так-так-так. Майя Ульяновська. Це книжка в нього...

Цікава родина.

Дуже цікава сім'я. Ульяновський сам (*батько Майї - примітка перекл.*) — революціонер.

Я потім з ним багато спілкувалась, він мені щось розповідав.

Це окремо, це дуже ... Ну, що було все-таки зі світоглядом? Це Ахматова — це лірика, літературний світ. А ось політичний світогляд у Вас почав змінюватися в перші роки університету — батько, Воркута... І що далі?

Далі, я вам скажу — гітара.

Гітара.

Так, я взагалі вважаю, що дисидентство почалося з бардів.

І хто тоді — Галич?

Галич³⁰. Галич та Кім³¹.

Галич та Кім. А Візбор³² пізніше вже, так?

Візбор взагалі не сприйнятий мною.

А Висоцький³³?

Теж так, звісно. Висоцький та Окуджава³⁴...Здавалося б, зовсім не політичні пісні. Але внутрішньо вільні.

Ну, Галич та політичні.

Так, Галич та Кім і політичні. А ось Окуджава... Ну, просто внутрішньо вільний. Нарешті вдихнула повітря, що називається. І побачила, що таке трапляється.

Ось я хочу дійти до 52-го року. Ви до 52-го року вже були повністю протверезіла чи ні?

Ні. Ні, що ви. Я плакала, коли Сталін помер.

Ось як.

Я злякалась.

³⁰ Олександр Галич радянський поет, сценарист, драматург українського єврейського походження, автор і виконавець власних пісень; політичний емігрант.

³¹ Юлій Кім (псевдонім — Ю. Михайлов) — російський поет, композитор, драматург, сценарист та бард.

³² Юрій Візбор — радянський кіноактор, журналіст, письменник, сценарист, поет, бард, один із засновників жанру авторської пісні, а також жанру пісні-репортажа.

³³ Владімір Висоцький — радянський виконавець, актор, співак і поет, класик жанру авторської пісні.

³⁴ Булат Окуджава — бард, радянський російський поет, композитор, прозаїк і сценарист грузинсько-вірменського походження.

Що він помер?

Так. Так вже глибоко сиділо, що Сталін відповідає за все. Ось ми живемо, бо живий Сталін.

Це Вам було 22 роки?

Так. Я вже викладала у школі.

Ну це ще досить молодий вік. Але при цьому вже пройшла справа лікарів. А як справа лікарів — якось відгукнулось?

Мабуть, щось було, я думаю. Мабуть, щось було.

А мама якого року загинула?

50-го.

Це досить рано. Просто хвороба, так?

Так, у неї просто був інсульт. Надворі, коли вона з роботи йшла, вона впала мертва.

Її виключили із партії?

Ось це хочу розповісти, щоб закінчити цей сюжет. Виходить, її звільнили з роботи спочатку за батьком, а там і за обман партії. Вона пішла на партійні збори, а я залишилася вдома. Трохи згодом, Харків пустельний, літо. Мами довго нема, я почала хвилюватися. Вона була хворою людиною, у неї було (нерозбірливо). Я почала турбуватися, я пішла їй назустріч Сумською. Сумська пустельна, ніч уже, теплий такий вечір, і раптом бачу вдалині мамину фігурку. Мама була тендітна жінка. Я здалеку її побачила, я побігла їй назустріч, вона йде та плаче. "Що трапилося? - Догана партійна за обман партії". Навіть справа вже не у звільненні, вже звільнена. А ось за те, що обдурила партію. Я думаю — Господи, Боже мій! — тоді я вже цілком, так би мовити, розуміла. Розумна, талановита жінка, про що вона журиться? Невже вона не розуміє, наскільки все це нісенітниця? А ось... Я подумала — Господи, як людей скалічили!

Це який був рік?

Зараз скажу. 49-й. Я думаю — талановита людина, яка вже працює, працює у музеї, де їй саме місце було, у спокійній... Адже поки вона викладала, вона кожну лекцію писала. Історію партії вона викладала — не дай Боже, прийде контролер, а потім ще в чомусь звинуватить.

Та й донощиків скільки було — чи то скажеш, чи покажеш...

Вночі сиділа, записувала... і томи, і сторінки.

І сторінки?

Звісно, звісно. А що як перевірять? Можуть не перевірити, а можуть перевірити.

Усе це було у дуже складний час.

Жахливий час.

А у якому музеї?

В історичному харківському музеї. Тихе, спокійне місце, де у кімнаті музейних працівників стоїть акваріум із рибками. Ну, можна спокійно жити нарешті. Ні, нетерплячка.

Вона була історик за освітою?

Ага. Причому починала вона коли ще підручників з історії не було взагалі.

Ну так. Одна концепція історична, інша... Ну, ось Ви приїхали до Москви, і вже в Москві зовсім почалося інше життя, так? Ось московська атмосфера дуже відрізнялася від харківської?

Ні. Дуже подібна була.

Це вже потім ці відмінності стали?

Теж усе життя у якихось вузьких дружніх гуртках відбувається. І у Харкові було останнім часом. Такі ж гуртки дружні утворювалися і тут завдяки Юлію. Навколо нього завжди був — і в таборі, — довкола нього було дружнє коло. Значить, і тут такий самий. Ось вони читають одне одному свої твори. Я слухаю їхні твори, також досить незвичайні для мене. Слухаю з цікавістю, мені подобаються, особливо твори Синявського. Я думаю, що це дуже талановитий письменник, незалежно від того, якого він зараз... Він дуже розумна людина.

А до речі, де зараз Синявський?

У Франції. Будь-які, на мій погляд, дурниці зараз він каже. Але еміграція нікому не корисна, загалом. Але Андрія захоплювало, ось це ходіння по лезу ножа. Він авантюристична людина. І частково пересилання ним рукопису закордонних країн диктувалася частково прагненням рятувати літературу, частково погодженням своєму авантюристичному пориву. І з самого початку було ясно, що справа скінчиться арештом для них.

Була гра, небезпечна гра.

Так. Причому небезпека її та ступінь ризику вони добре обидва усвідомлювали.

А ось що таке “відлига” 52-го року? Ну, скажімо, повість 52-го року відомого Еренбурга “Відлига”. Це ще не сприйняли?

Це вже запізнилося для мене. Це для мене нічого нового не було.

А ось 56-й рік.

Реабілітація, так? Доповідь Хрущова? Теж нічого нового. Ви знаєте, ось дивну річ я скажу. Навіть, коли я на засланні вже прочитала вперше Бердяєва, теж нічого нового я там не знайшла. Це вже було пережито зсередини. Звичайно, якби я познайомилася з цим раніше, це зіграло б свою роль більшу. А тут мені здалося - я сама це все ...

У партію, Бог милував...

Я не вступила навіть тоді, коли ще була цілком правовірною. Бог уберег, що називається. До мене дуже чіплялися, коли я була викладачем у школі тут у Підмосков'ї в Калужької області, що ось я маю вступити до партії. А як відмовитися — досить страшно.

Відмовитися неможливо — це значить, ти нелояльна людина.

Так-так. Вчитель тим паче який ти вчитель, якщо ти відмовляєшся вступати?

Одна справа, коли тобі не пропонують, а інша справа - коли тобі пропонують.

Але я знайшла собі, так би мовити, компромісний вихід. Я говорю — у мене батько заарештований, у мене батько у таборі. Тоді мене дають спокій. Правда, з цим давали спокій, але з тим, що я ходила на заняття на уроки у сукні з коротким рукавом, ось з цим ніколи не залишали.

А. Як?

Так.

Анічка, побут 40-х років важко собі уявити. Сукня з коротким рукавом — це була не за формою.

Майже розпуста.

Анічка, ну ти ж бачила сьогодні на виставці? Отак треба було. Або повністю роздягненою.

Так. Я під час вікна, коли я мала вікно — уроку немає — я виходила у двір, з учнями їздила двором велосипедом, тобто. вони мені давали велосипед, вчили мене їздити — те саме: “Ну, що Ви, як можна?”

Люди, Анічка, на той час були дуже затиснуті.

...Учні грають у волейбол, якщо я вибігаю там, стукну м'яч, уже галочка десь стоїть.

А. Як? Жах. Яка система!

Р. Ну ось, десь скутість. Це не система, це люди самі собі, це психологія часу.

Це правила, що вкарбовуються. Чого я дуже боюся зараз. Коли ми розробляємо ідеологію прав людини, я дуже боюся цього.

Ідеологію?

Дуже боюся, що ми творимо нову релігію. І як будь-яка нова релігія, як би вона не стала знову догматичною.

Це небезпечно.

Розумієте? Тому я впевнена, що, так би мовити, цю ідеологію, треба, щоб виросла в людині. Не привезти звідкись у готовому вигляді. Щоб людина відчула, що їй це насправді потрібно.

Тобто. потрібна внутрішня свобода.

Саме вона має бути замішана, заквашена, що називається, на прагненні свободи.

Добре. Я думаю що...

(Кінець запису).

Друга касета

Так, ось це у нас Калузька область, місто Людинов.

У мене таких неприємностей, як Юлія Марковича, не було. У мене не було вимови. Я не розширювала програму, її звужувала. Ну, скажімо так. Ось курс дев'ятого класу літератури. Там твори, яких я не люблю. Можливо, я не права, але не люблю я Чернишевського “Що робити”. Я приходила до класу, казала — ось цей твір я не люблю. Читайте самі.

Так, я не пам'ятаю його, там плутаю героїв, я не запам'ятаю хто — хто. Ви у мене на уроці розкажете, хто там — Лопухов³⁵, Кірсанов³⁶. А я цього не пам'ятаю і я не вам цього викладатиму.

Але це ризиковано, звісно.

Ви знаєте, до мене дуже добре ставилися учні. Дуже добре, і жодного доносу не було.

Слава Богу. Але ж Вам потрібно було, напевно, твори, писати з ними.

Я писала інші теми твори. По Салтикову-Щедріну, по Толстому.

А ось цікаво, чому Чернишевський так Вас тоді...

Ви знаєте, мені цей твір здавався... Воно не те, що викликало в мене, скажімо, якісь ідейні невдоволення. Воно мені здавалося на низькому художньому рівні. Можливо, я не права, я й досі не знаю цього. Все-таки книга, яка володіла умами поколінь... Але мені не подобалося.

А з іншого боку ось відносини між людьми ... Я теж дуже неясно пам'ятаю, давно це було, але я її читав і повинен сказати, що моє враження таке, що ось відносини між людьми та спроба, значить, побудувати якісь більш-менш ідеальні стосунки — це дуже...

Але це утопія. Цілком соціалістична утопія, звісно. Це я зараз так розумію.

Для цього віку утопія — як хлібом не годуй, а давай утопію.

Так. Так. Ось коли ми були в Людинові³⁷, у цей час сталася смерть Сталіна та справа лікарів відповідно.

Так, але ж воно раніше почалося.

На два місяці раніше. Або на три місяці раніше.

А якось у школі це було? Чи були вчителі євреї в школі крім Вас?

Ви знаєте, ще одна єврейська жінка була.

Але це на Вас якось відгукнулося?

Ні-ні...

Слава Богу.

...цілком не відгукнулося. До нас дуже добре ставилися. І до Юлія Марковича, і до мене, і до цієї жінки. Так, от якось обійшлося. Жодних національних, так би мовити, утисків ми вже не відчували. Щоправда, керував профспілкою вчитель. Він сказав, що, мабуть, у нас багато двійок

³⁵ Олександр Лопухов — український живописець. Народний художник УРСР.

³⁶ Олександр Кірсанов — український хімік; член АН УРСР, працював у галузі органічної хімії.

³⁷ Людиново — місто в росії, адміністративний центр Людиновського району Калузької області.

російською мовою, бо вчителі-євреї. Але це... до цього поставилися, загалом, і ми та інші вчителі, так сказала зі сміхом. Цей голова профкому взагалі людина, яка не викликала пошани ні в кого.

А тим часом комсомольські були організації. Вам потрібно було...

Я вийшла із комсомольської організації. Просто ось коли я переїхала в Людиново, я не стала там на облік, і все...

А, ось як? Хоча у Вас був комсомольський ще вік?

Вік комсомольський. Але я не стала на облік. Тут мене почали вмовляти, що я маю вступити в партію. Тому зараз я Вам поясню чому. Я добре складала розклади уроків. І вони хотіли, щоб я була завучем тому. А завуч має бути таки партійною людиною.

Ну, так.

Вони мене вмовляли вступити до партії. А я не хотіла.

А чому? Ось що, це ніби ідейні були міркування чи ніби...

Ви знаєте, скоріше особистісні. Як я могла бути членом партії? Тоді я маю виконувати вказівки партії.

Так.

Ну, ось все до дрібниць. Ось цього ось я зовсім не уявляла.

Тобто. підкорятися партійній дисципліні...

Так-так-так. Тому, я в партію вступати не стала, але мені потрібно було знайти привід не вступити. Адже небезпечно було тоді.

Звичайно, це...

Я сказала: ви знаєте, я б з радістю, але в мене батько репресований і зараз перебуває на Далекій Півночі. Щоправда, вже не в таборі, але.

Так, це був аргумент.

То справді був аргумент. І тоді мене дали спокій. Навпаки навіть стали...

Сторонитися, так?

Уникати трошки. Директором школи була дружина начальника місцевого КДБ.

Ах, ось як?

Угу.

Так, а Ви казали, що вчитель фізики був...

А вже змінили, його вже вигнали з роботи на той час. Його вигнали з роботи за моральне розкладання, як то кажуть. Він розлучився з дружиною, одружився з іншою — з учителькою.

А, і це називається...

Моральне розкладання, так. Дружина написала на нього донос...

Це епоха.

Так.

Ну, а у відносинах з нею якісь нюанси були такі ось, особливого роду?

З директрисою?

Так.

Її донька навчалася у Юлія Марковича у класі.

Так, та й щось особливе, пов'язане з професією батька, якось прослизало у відносинах?

Загалом ні. Крім того, що вона, звичайно, більш сита, ніж усі інші наші учні.

А зарозумілість якась така?

Так, це було, звісно.

Природно.

Вони іноді, батьки, тобто. ось директорка та її чоловік запрошували нас до себе додому... Настільки все-таки чуже середовище, що ми розуміли, що не може бути контакту, що це може бути лише гірше. Отже, Юлій Маркович пропрацював там два роки, у нього був потяг до письменства. Він уже там почав писати. Написав одну дуже хорошу, на мою думку, розповідь. Називається "У районному центрі". Загалом, так би мовити, ось...

За мотивами вашого життя.

Так, але фантастична розповідь. Дуже смішний. Як ось секретар райкомівський перетворюється на kota і назад.

А, але це, звичайно, було на той час такі гротески... Надрукували розповідь?

Ні, звичайно. Звичайно, ні. Смішні розповіді.

А коли Юлій Маркович почав друкуватися?

Вже після цього багато часу. Отже, минуло два роки, він там пропрацював два роки та вирішив пробиватися на літературній ниві. Залишив роботу та поїхав до Москви, а я залишилася там ще доопрацьовувати. У мене ще був – я вела спочатку восьмий, потім дев'ятий, у мене ще був, я хотіла випустити десятий клас. Я залишилася ще на рік. Коли він поїхав, мене не стали відпускати з роботи, умовляли, щоб я залишилася, що мені дадуть житло.

А його легко відпустили?

Житла не було.

А, це аргумент.

Так-так-так.

А проте у вас там була квартира у Москві?

В одну кімнату, так. Значить, він поїхав, а я залишилася там. Потім мені почали говорити - буде вам квартира, не їдьте, школа залишається без вчителів. Але я таки наполягла, вибила буквально зі скандалом, щоб мені видали документи. І за рік я поїхала теж до Москви.

Я хотів запитати, що, Ви більше вже не викладали у школі?

Викладала тут у Москві ще.

Так? Ось давайте загалом підсумуємо — викладання літератури — адже це був страшно ідеологізований предмет. Заідеологізований. Ну, одна справа — 19 століття. Та й то там теж було своє. А...

Звісно, все було заідеологізовано.

А радянський час, Маяковський, все це. Як Ви почували себе у викладанні літератури?

Ви знаєте, я взагалі дуже погано, я думаю, що поганим учителем літератури була. Тому що я її погано знала, по-перше. Навіть шкільний курс. Насправді для того, щоб викладати, треба знати літературу не в рамках шкільного курсу, а ширше, звісно. А я не знала, я була неосвіченою людиною. Я любила викладати російську мову - це у мене добре виходило. У мене загалом не залишалося неписьменних дітей. Якщо він не встигав у школі на уроках, я займалася з ним і з групою окремо, доки не витягну.

Ну, ось це як би спеціальність.

Я розробляла свою методику, власну методику. І тут мені вже ніхто не міг перешкоджати.

І тут, звичайно, ідеології не було. А ось викладання літератури, воно ж було ідеологічним.

Тому я страшенно не любила. Я намагалася домовитися — давайте, я викладатиму мову, нехай хтось викладає літературу. Але це не виходило. Я намагалася займати уроки літератури уроками мови.

Щоб пройти ці...

Але все-таки, звісно, доводилося говорити. Я знайшла такий вихід. Я казала дітям — діти, ви повинні написати твір випускний. У вашому творі має бути написано те й те. Не питайте мене, як я до цього ставлюся, я до цього ставлюся погано. Але для того, щоб закінчити школу, а потім вступати в інститут, можливо, вам доведеться написати. Ось ваші, так би мовити, рамки. Напишіть грамотно, напишіть так, щоб там не було помилок. Це забезпечить вам такі позитивну оцінку — якщо не п'ятірку, то четвірку.

Але були такі обов'язкові загальні теми там типу образ...

Так-так-так.

Партії, Павла Корчагіна³⁸, молодогвардійців, ще щось таке.

Були навіть абстрактніші теми. Це ще хоч якісь конкретні люди, а там — патріотизм, там, значить, героїзм.

³⁸ Павло Корчагін — головний герой радянського роману “Як гартувалася сталь”.

Отже, я намагалася дітям розповісти, що має бути написано у творі на якусь приблизно тему. Тему такого типу, такого типу. Якщо ви хочете отримати не в мене, а у комісії — у вас твір прийматиме комісія. Ну, а загалом, я вам раджу, пишіть щось про класичну літературу. Тут ви можете самі не кривити душею, і мені не треба буде кривити душею, коли я вам...

А ось з радянських творів щось все ж Вам подобалося?

“Тихий Дон”³⁹.

Правдива річ?

Здавалося, що так. Звісно, не цілком, а подекуди. Подекуди правдива. Мені ніколи не подобався Маяковський. І знову ж таки я, напевно, не правий. Тому що люди, які добре розуміють літературу, кажуть, що це був дуже талановитий поет. А я теж не сприймала його.

А ось специфічно така...Були дитячі письменники ... Катаєв⁴⁰. “Біліє вітрило самотнє”.

Його не було у програмі.

А, он як.

Я зі своїми школярами дуже багато часу проводила, коли я залишилася особливо одна в Людинові. Ми ходили до походів, до лісу. І там я просто розмовляла про ті твори, які мені подобаються, які я люблю.

А Сашка з собою брали?

Так.

Це Сашку скільки вже років? Це у п'ятдесят...

П'ятдесят третій рік. Два з половиною. Навіть, коли я проводила консультації перед іспитами, і його не було куди діти, я його брала з собою на консультації. Давала йому олівці, папір, він сидів і писав що-небудь. А проте він був у дитячому садку.

(перерва в записі).

...поговоримо про справу лікарів.

Так-так. Ви знаєте, я настільки не могла уявити собі, що це провокація, що я думала, а раптом щось було?

Загальна думка така серед людей, що немає диму без вогню, так?

Загалом так. Не може бути, щоб була така провокація грандіозна, розумієте? Не тому, що я любила радянську владу чи вірила їй. Я вже не любила та не вірила. Але просто ось не могла собі уявити, що влада здатна на такий злочин. Звісно, жодні лікарі не вбивці – цього не було в голові. Але що, напевно, був якийсь зв'язок із закордонням, що, загалом, сприймалося мною навіть тоді вже, навіть тоді як може бути якийсь кримінал.

Зв'язок із закордонням.

³⁹ “Тихий Дон” — роман-епопея російського письменника Михайла Шолохова в чотирьох томах.

⁴⁰ Валентин Катаєв — радянський письменник.

Угу.

Ну, добре, ось повернемося до школи. Ось...

Отже, єдине, чому я намагалася навчити своїх дітей, з якими у мене були прекрасні стосунки, і я їх дуже любила, щоб вони не йшли до інституту, який пов'язаний з ідеологією. Ось, Льоня, ти йди краще в лісовий інститут. А ти, Еріку, був у мене такий хлопець у шубно-хутрянній. Це буде справа якась, таки щось пов'язане зі справою.

Якби хтось хотів вивчати історію...

Ні не потрібно. Вивчай дома. Тому що справа така. Правди не буде. Правдою не зможеш займатись. Була в мене одна дівчинка, яка хотіла бути вчителькою. Добре, Зоя, йди на математичну, будеш викладати математику. Мені, загалом, вдавалося якось їх... Правда, ось цей самий хлопчик Льоня, якого я у лісовий інститут якось сватала, він пішов у лісовий інститут, закінчив його — дуже добре закінчив — і став комсомольським працівником. Тобто. у ньому був якийсь і такий інтерес, розумієте?

Ну, зрозуміло. Темперамент суспільний.

Угу. Ось цікаво, що ці мої учні досі приходять до мене. Адже кілька років минуло.

Звичайно.

Ось коли я була на засланні...

Так...

Туди до мене приїжджає один хлопець, той, який хутровий інститут закінчив. Він, виявляється, отримав призначення та працював в Іркутській області. Так він мене там розшукав та приїхав до мене.

Це чудово, звичайно.

І ось минулого року приїжджав.

І в Москві скільки років Ви були вчителькою?

Тут було досить важко знайти роботу. Спочатку я знайшла роботу у вечірній школі, потім... Мені дуже хотілося займатися наукою. Причому мовознавством.

Лінгвістикою.

Лінгвістикою, так. Я якось, значить... Саня був у дитсадку, тобто. у мене попри все, якийсь час утворювалося, попри роботу. Я почала ходити до бібліотеки. Немає, ні керівника, ні середовища наукового — нічого. Я почала ходити в бібліотеку і дивитися, яка є література з лінгвістики. І тут я натрапила на математичну лінгвістику. Просто сама собою. Я зрозуміла, що ось цим хочу займатися. Ну, я розуміла, що займатися наукою і викладати у школі одночасно, загалом, неможливо. Тоді, я пішла до інституту російської мови, сказала — чи не маєте ви місця хоча б лаборантки? Я готова до будь-якої роботи. І відповідь я отримала, знаєте, яка? Навіть пам'ятаю хто, на ім'я можу назвати цю людину. Катков такий. Він сказав – ми на роботу приймаємо лише носіїв мови. То це називалося.

Натяк.

Так-так-так. Цікаво, якої мови я носій?

Так.

З тим я й пішла. Але й до того ж математична лінгвістика була ще заборонена у той час.

Так-так.

Як частина кібернетики. Тому такого... Ви знаєте, що існував перелік професій дозволених, офіційно наявний список? Там математичної лінгвістики, кібернетики, звичайно, не було. Отже, тому, лінгвісти, які хотіли цим займатися, збиралися неофіційним чином. Щось на кшталт гуртка. Я колись стала ходити в бібліотеку...

(Пропуск запису).

Пошук шкiл. Спочатку Ви викладали у вечірній, потім у денній почали викладати.

Тут у Москві – ні. Тут я лише у вечірній викладала. А в денній — у мене була така коротка робота, коли викладачка пішла у декретну відпустку. І коли скінчилася в неї відпустка, я мала піти з роботи. Я викладала у вечірній школі.

А наукова Ваша кар'єра ось на тій розмові, що потрібно бути носієм мови, і закінчилася?

Більш менш. Але я дізналася, коли я знайомилася в бібліотеці з книгами, що ось таки пишуться статті на цю тему. Я почала шукати цих людей. Виявилось, що у Москві при інституті іноземних мов створено гурток самодіяльний, на кшталт “Московської кухні”(?). Він займається не цими проблемами, а ось лінгвістикою, отже, сучасною лінгвістикою. Я почала ходити на заняття цього гуртка. І так вийшло, що до того моменту, коли кібернетику дозволили та внесли до переліку дозволених професій та структурну лінгвістику, отже, я вже була знайома з цим і я дізналася, що відкривається аспірантура з цієї спеціальності в інституті російської мови. Я подала заяву, склала іспити до аспірантури, виконала роботу вступну та почала навчатися в аспірантурі інституту російської мови. Керівником кафедри, відділу був зовсім не носій мови, такий Шаумян... Ось я потрапила до аспірантури, аспірантуру закінчила та захистила дисертацію. Правда, після цього таки виникла проблема роботи. Це був який рік? Зараз вам скажу.

А з якої теми Ви захистили?

Ой, якщо скажу, ніхто нічого... Давайте, можу вимовити (?).

Ну, зрозуміло.

“Фонологічна нейтралізація на рівні фонем та диференторів у російській мові”. Я не думаю, що це була блискуча наукова праця. Щоправда, не думаю так, чесно говорю. Але на якомусь таки рівні. На невисокому, але все-таки. Отже, коли закінчила аспірантуру, виникла проблема з працевлаштуванням. Значить, це був якийсь рік, виходить? Якийсь 62, 63-й. В аспірантурі ще до цього я познайомилася з лінгвістами, які за цією ж спеціальністю працювали, і такий чудовий лінгвіст, один із найкращих лінгвістів нашого часу Ігор Мельчук (?) рекомендував мене на роботу до Новосибірського університету. Мене взяли, я поїхала туди. Я почала викладати в Новосибірському університеті. То був 63, я думаю, рік. По 64-й. Загалом рік я пропрацювала в Новосибірському університеті. Мені дуже подобалася моя професія. Я була страшенно захоплена, вважала, що мені дуже пощастило, що я щаслива людина.

Ви читали курс?

Структурна лінгвістика. Причому коли я вступила до аспірантури, я ніяк не могла зрозуміти, чому мені платять стипендію. Адже за те, щоб я могла займатися наукою, я була готова сама доплачувати.

Так, але у Вас все одно не було коштів для цього...

Ну так.

А в Новосибірськ Ви самі поїхали?

Так.

А Саша?

Спочатку Саня залишався тут із Юлієм Марковичем, ми в цей час вже були у розлученні з Юлієм Марковичем. Фактично, але ми не розлучалися. Значить, спочатку Саня залишався з Юлієм Марковичем, потім приїхав до мене до Новосибірська. Там ще він навчався у школі. Ну, академмістечко Новосибірська — це особлива освіта.

Так що Ви в академмістечку скуштували цього повітря свободи?

Трішки, так. Але, розумієте, теж дуже своєрідно виглядало...

Цікаво, що це.

Значить, містечко поділено на касти. Значить, там було все за рангами. Дійсні члени Академії наук, члени-кореспонденти Академії наук, доктори наук.

І це все зримо втілювалося в котеджах різного...

Ви знаєте, вірно, так. Це було якимось. Отже, дійсний член Академії наук мав котедж, членкор — полкотедж. Один район таких будинків сталінського типу із високими стелями з великими квартирами. Там жили лікарі, але не просто лікарі, а ті, які ще займали якусь посаду — завкафедри.

Адміністративною.

Ну, не адміністративною, науковою. Отже, вони могли отримати квартиру в такому будинку або навіть дві квартири об'єднаних. Тобто, містечко весь час переїжджало. Ось учора він був членкор., сьогодні він — дійсний член.

Це дуже ... Це якимось не сильно пов'язане з демократизмом.

Дуже смішно було спостерігати.

Але, з іншого боку, там же всі ці були капусники. Там же це було...

...виставки сучасних художників, яких не розганяли бульдозером.

Ну так. Мабуть, це найважливіше.

Туди приїжджали поети. Туди приїжджав, наприклад... Хто тоді був редактором “Нового світу”?

Це епоха Твардовського.

Так-так-так.

Тоді ж з'явилися речі Солженіцина⁴¹ у роки? Десь 64-го? Ще за Хрущова?

Так. Це якщо говорити про літературу.

Так. Про мистецтво, культуру. “Один день Івана Денисовича”.

Але ще соціологія там теж дала притулок.

Так, абсолютно правильно. Ось там Заславська...

Заславська, так. Іноді вона читала публічні лекції. На лекції ломилися буквально. Ви знаєте, ніколи я не бачила, щоб, так би мовити, люди непричетні самі так ломилися, як на ці лекції. Але були й особливі стосунки. Ви знаєте, отже, організатором цього академістечка був Лаврентьєв. Ті самі стосунки, як у всій країні. Ось великий начальник – головний. Інші усі мають слухатися. При мені розігрався грандіозний скандал між Лаврентьєвим та таким відомим хірургом-кардіологом Мешалкіним. Лаврентьєв побудував для Мешалкіна клініку за перше слово техніки обладнану, чудово, отже, пристосоване приміщення. Але оскільки це від нього йшло, він зажадав, щоб ця клініка була дослідницька, а чи не практикувала. А Мешалкін уявляв собі саме практику. Вони не могли помиритись. Зрештою, клініку у Мешалкіна відібрали та віддали її університету. Отже, заняття я вела в палатах, пристосованих для лікування серцевих хворих. Це було дуже кумедно.

(перерва в інтерв'ю).

...учених, фізиків. Зокрема, в академістечку я з ними контактувала, і не лише і до цього. І ось що казали фізики мої знайомі. Щось, що є фізика, це дуже важливо. Її держава змушена підтримувати зі своїх державних міркувань. А вона руйнує цю державу. Тому що наука взагалі не може існувати у клітці, взагалі не може існувати у клітці. І вона звільняє уми. Я з ними згодна, це справді дуже важливо. Ще... Ну, я трохи перескакую. В академістечку я познайомилася з Румир, фізик Румир. Близько дуже познайомилася і потоваришувала з ним. Він розповідав про шарашку, на якій сидів. Він казав: "Я сидів у золотій клітці". Розповідав усе докладно. Вже не боялися розповідати. Але цікаво, що студенти в академістечку залишалися ще в старому житті чомусь довгий час. Ну була якась невелика, скажімо, частина студентська, невелика групка, зовсім мала, яка ходила на ці лекції. Але була також група одного студента, який чисто фашував. Там у гуртожитку студентському був хлопець, який... Якийсь плюгавенький, якийсь, знаєте, про якого кажуть, мозок, такий хлопець. Він раптом зумів, яким чином, я не знаю, затиснути студентів у гуртожитку у жорсткі дуже рамки. Він змушував їх вставати за командою, робити зарядку за командою, музику слухати за командою. Вони йому підкорялися. Він мав і відповідну ідеологію, чому тільки так і можна, тільки так і потрібно. Я забула його прізвище, цього парубка.
(перерва у записі).

...зараз з вами були в Новосибірську.

Діло було так. Коли Юлій приїхав до мене до Новосибірська, він приїхав погостювати просто. Вже йшла справа Синявського та Данієля, але він про це не знав, і я не знала. Синявського вже заарештували, як тільки він виїхав із Москви, Юлік...

І це був 64-й. І слідство розпочалося.

Почалося слідство у вересні 65-го. Напевно, 65-го. Ви знаєте, я можу...

⁴¹ Олександр Солженіцин — російський історичний прозаїк, письменник, драматург, есеїст-публіцист і поет, громадський та політичний діяч, дисидент. Автор “Архіпелаг ГУЛАГ”.

У нас ця книжка є - “Ціна метафори”.

Отже, слідство розпочалося. Про це Юлік не знав. Коли він був у мене в Новосибірську, раптом, отже, я пішла на роботу, раптом приходять — Юлію Марковичу, ходімо з нами, нам треба поговорити. Ну, оскільки він і передавав рукописи, він був насторожі.

Здогадався.

Так-так-так. Але ще не заарештували. Щодня вранці приходили за ним і пізно увечері його привозили назад. До мене.

Що відбувалося?

Допит. Ну, вони ж публікувалися під псевдонімами Аржак, Терц. Ось ви є Аржак. Він не зізнався.

Анічка, це художній твір, ніяка не політика.

А. Я розумію.

Він не погоджувався визнати це. Але із допитів він зрозумів, що Андрія вже взяли. І мало того, з допитів він зрозумів, що на нього, на Юліка, є чийсь свідчення, що він і є Аржак. Значить, якось приходять і кажуть — наказують їхати до Москви. Я говорю — знаєш що? І я поїду. Тоді я поїду. Хоч я на роботі. Але я того ж дня збігала на роботу, у мене був дуже гарний завкафедри, я пояснила йому, як ідеться, він мені відразу підписав відпустку. Отже, другого дня я вже вільна. Отже, другого дня приходять до мене (Юліка відвезли на допит), до мене приходять: “Ларисо Йосипівно, вам квитки на літак”. Вони принесли квитки — не для мене, а для Юліка. “Отже, завтра вранці заїде машина, відвезуть його на аеродром і відправлять”. Я говорю: “І я поїду”. Вони кажуть: “Добре, ми доведемо вас до аеропорту”. Я ж їм не говорю, що я до Москви поїду (*нерозбірливо*). І ще гра йде така. “Сплатіть за квитки”. Гади, ще гроші в мене забрали. У когось зайняла, взяла в борг... І собі на квиток теж. Значить, їдемо ми в аеропорт.

Це ж не жарт — Новосибірськ-Москва. Це ж... дуже дорого.

Так, дуже дорого. Ну, там таки інститут, я знайшла, у кого позичати гроші. Значить, приїжджаємо в аеропорт, звичайно, з провожатою особою, яка в машині їхала...

Вибачте, Ви працювали в інституті чи університеті?

В університеті. Зрозуміло, значить, особа, що супроводжує, звичайно, він тут же. Потрібно відзначити квитки... реєстрація квитків. Я стаю в чергу для реєстрації, і він стоїть. І тут я купую квиток. Так. Ми ще з Юліком – черга велика – ми пішли каву випити. Він іде за нами, я йому говорю: “Хочете каву?”... Я стою, він стоїть за мною ніби й бачить, що я купую квитки на цей же рейс. Він страшенно перелякався.

Ну так, події не за інструкцією.

Заборонити мені не можна. Значить, зник. Якийсь інший з'явився. А час ранній-ранній, ще все начальство спить. Отже, далі було, було дуже цікаво. Ось уже запускають пасажирів у літак, заходимо ми. У нас там місця у різних місцях. Юлік має там, де по два місця в літаку. А з іншого боку – по три. Виходить, у мене з іншого боку. Я підходжу до якогось пасажиря, кажу: “Ви знаєте, у нас так вийшло, що ми з чоловіком опинилися на різних місцях. Чи не поміняємося?” “Будь ласка”. Помінялися. Він з жахом, цей самий провожатий. Він же мав сидіти поруч із Юліком.

Ну так. Квитки так куплені.

Так-так. А тут я взяла та змінилася. І ми сидимо удвох.

І кажете про щось, про що йому не чути.

Так. Ми так і поговорили. Отож рейс затримався на півтори години вильоту. Поки що він, мабуть, з'ясовував. Пасажири турбуються, такого я не чула, щоб проти розкладу літак затримався з якоїсь нетехнічної причини. Пасажири починають непокоїтися, чому немає вильоту. – Ще не завантажили сніданки. Ну там ще щось. Цей кидається по цьому самому, по полю...

Ну так.

...перевіряє, сидимо ми чи не сидимо.

А це ви прямо сидите вже в літаку, і тримає літак?

Так.

А. А яке право він мав тримати літак?

Ой, Анічко, ти питаєш...

Це в нього питали, а не він питав.

Звичайно. Він підійшов і сказав — ось наказ затримати літак. До з'ясування. Можливо, скасували б взагалі рейс. Так. А ми ж ще колись виїжджали звідти, Санька ж залишався в академістечку. Він навчався у фізматшколі. І ось такі дурні, хоч знали, що вже йдеться, ми ще думали — може, не арешт, чомусь ось так дивно все.

Тобто. не було відчуття, що це...

Що це вже так? Ми домовилися з Санькою, отже, що ми, прилетівши до Москви, дамо йому прямо з аеропорту телеграму: “Долетіли в порядку. Мама, тато” — якщо все гаразд. А якщо не все гаразд – “Мама”. Отже, прилітаємо до Москви – спокійно, вільно. Ще той, що бігав дзвонити в академістечку в Новосибірську, ще помахав нам рукою у віконце.

І ви поїхали додому?

Ні. Отже, виходимо з літака, йдемо одразу до телеграфу. Прилетіли безпечно. Справді, ніхто не схопив, кайданки не одягли. Даємо Саньку телеграму: “Долетіли щасливо. Мама, тато”. Далі ми йдемо на вихід з аеропорту. І прямо на виході з двох боків, підходять, значить люди, хапають Юліка, і в машину. А я, звичайно, у мене реакція, мабуть, неправильна. Якщо я з кимось і цю людину ображають, я відразу лізу в бійку. Я одразу кидаюся. - Не турбуйтеся, Ви сядете в ту саму машину. Добре. Значить, запихають нас в одну машину, з обох боків затискають агентами, йдемо. Тут я вже розумію, що я роблю недобре, починаю копатися в сумочці, якісь гроші залишилися. Кажу: “Юлько, візьми гроші, які є”. “Не турбуйтеся, не турбуйтеся, до обіду він буде вдома, йдіть, готуйте обід”. А чорт його знає, все незрозуміло. Значить, їхати з аеропорту — повз той будинок, де ми тоді жили. Машина тільки ще підходить до цього будинку, сповільнюється. “Ну, ось Ви вдома, Ларисо Йосипівно. Ми з Юлієм Марковичем ще проїдемося. Ось як він приїжджав раніше ввечері, так і сьогодні приїде...” Значить, і один із цих супутніх виходить зі мною і йде за мною слідом. Коли Юлік це побачив, він теж рвонувся з

машини, але тут уже справа не минула. Значить, він іде зі мною, а я ще вдома не була. А я знаю, що вдома лежать твори Терця та Аржака, видані за кордоном. І приблизно здогадуюсь, де вони лежать. Ну, там у ганчір'ї...

Ну, зрозуміло.

Так далі. Ну, значить, що далі? Що можна, чого не можна. Що вимагатиме ордер. Ну ось обшук. Починається обшук. Там книжкові полиці займають стіну. Вони підходять досить так...

А, то й ордер не пред'явили Вам?

А може, й показали, я просто не пам'ятаю... Ну, досить поверхово дивиться книжки. Річ у тім, що потім вже з'ясувалося, що вони були, поки Юлік був у Новосибірську.

Вони все перетрусили...

Вони вже побували в будинку, знали, де що лежить. Ну, так дивиться... Підходять до комірчини.

Він хоче при Вас?

Ну звісно. Начебто все це за правилом. Підходять до комірчини, а я знаю, що книжки там.

Ось...

А він якось не уважно дивиться. Значить, не знайшов у коморі. Тут я вкрай здивувалась.

Нібито не знайшов...

Ні, справді не знайшов. Зараз я поясню. Виявляється, Юлік їх переклав. Не там вони лежали, де ми зазвичай...знали, а Юлік переклав у шухляду письмового столу. А у мене в шухляді столу лежали мої картки дисертації. Підходить до письмового столу, починає там копатися. Відкриває ящик. Я говорю — та тут мої картки, нічого для вас цікавого. - Ви впевнені? Я кажу — так. Відкриває, там справді картки, нічого немає. Загалом, тут вони вже починають, значить, злитися, починають навсправжки обшукувати та не знаходять. З тим і пішли, не знайшовши. Отже, потім з'ясовується така історія... Коли був обшук у Синявських, вони там шукали Терця, природно, а дружина Синявського не знала, що Андрій віддав книжки Юліку, тож коли вони у них не знайшли книжки, вони буквально... Синявські знімали тоді дачу за містом, буквально перетрусили всі та стали в грубці, в золі шукали, але немає, не знайшли.

А вони відпираються. І Синявський, і Юлій відпираються.

Ну, звісно, так, так. Не знайшли, отже. Майя Василівна, людина така зломовна, вона каже: ось тут ще відро з паперами у вбиральні стоїть. Загалом, вони та відро з паперами перетрусили. І не знайшли. Отже, прийшли сюди — і тут нема. І я в повному здивуванні. І Майя Василівна здивована, де книжки. Отже, коли вони пішли, я почала свій шмон. Все переклала, перевернула — нема книжок.

А він Вам не встиг сказати, що він поклав у ящик?

Ні. Нема ні там, ні в ящику — ніде ні. Значить, далі, вони пішли, я чекаю — ну, можливо, все-таки привезуть увечері. Привозили ж у Новосибірську. Ні, не привозять. Немає. Десь уже вночі в темряві приходить якийсь гебешний тип і каже — Ви знаєте, ми вирішили Юлія Марковича затримати на деякий час. Так що Ви його не чекайте. Отак гуманно обійшлися зі мною. Ну, гаразд, я вже здогадуюсь, що там відбувається. Другого дня до мене приходить знайомий один. Загальний знайомий Андрія та Юлія. Він дізнався, що Андрія заарештовано.

Він не москвич. Грицай(?) такий. Аспірант інституту світової літератури, де працював Андрій. Значить, коли він дізнався, що Андрія посадили, — у нього був ключ від нашої квартири, просто тому, що йому жити було ніде, він із Новосибірська, він часто приходив до нас переночувати чи пожити якийсь час — він прибіг, відкрив квартиру, знайшов книжки та забрав. І сховав у когось зі знайомих.

Як він здогадався, де вони лежать?

Можливо, Юлік йому показував, не виключено.

Зрозуміло, зрозуміло.

Юлік був, знаєте, невеликий конспіратор. Ну, ось він забрав книжки, він мені сказав, де вони.

Слава Богу.

Сховав у однієї знайомої. З Харкова жінка. Значить, ми до неї пішли, вона мені дала ці книжки, я їх у когось зі знайомих ще переховала. Книжки є, ось вони сховані. І ГБ просто виходили, куди книжки поділися. Я не знаю, чому їм такі потрібні були ці книжки. Але вони просто жажливо, отже, лютували — куди поділися книжки. Вони мали інші, звичайно, екземпляри. А ось цих не було. Вони ж не хотіли, вони ж розуміли, що якщо книжки не мають, значить, вони ходитимуть по Москві.

Ну так.

Значить, у якийсь момент мене викликають і кажуть: “Ларисо Йосипівно, віддайте книжки”. Я говорю: “Ну, візьміть. Ви ж КДБ, візьміть”. “Юлій Маркович просить Вас віддати книжки”. Я кажу: “Так?”

“Ось записка від Юлія Марковича”. Я читаю записку. Ну, там приблизно – віддай книжки. Але ж ми в літаку домовилися про код. Я читаю – не віддавай. *(Сміються)*.

А який був код?

Ну, цифровий код такий. Ось якесь число домовилися, не знаю — 375, наприклад. З 3 по 7-е та п'яте. Ну там щось таке написано. Звичайно, він сказав, що я напишу записку, якщо я можу написати, там, про здоров'я.

Ну так. І він уже підібрав фрази та написав...

Так-так-так. Ну, значить, говорю: ну, нема. Що я можу зробити? Нема книжок. Так вони їх і не здобули. Отака була історія.

А ось чомусь вони зацікавилися цими книжками. Тільки тому, що...

Вони вважали, що їх докази в руках. Їм треба довести, що Синявський і Данієль — автори.

Ну, що там було кримінального, цікаво, з погляду...

Це все було на жодному праві не засноване, звичайно, Ви розумієте?

Так. Тільки тому, що книги були видані на Заході та більш-менш реалістичні?

Так, але їм не сподобалося, бо в Синявського це можна вважати сатира на радянську дійсність. Хоча насправді це була, так би мовити, політична література.

Тобто. достатньо було просто художню таку літературу...

Але тут те, що вони видані за кордоном, це... Це дуже підігріло. Потім ще. Вони довго шукали авторів. Вони довго не могли розкрити псевдоніми. Вони розпорядилися як кішка, яка мишку сторожить. Якщо мишка потрапила, кішка вже не може її не схопити.

Хтось їм допоміг розкрити?

Ви знаєте, ось тут загадка. Як вони розкрили, незрозуміло. Але деякі припущення є. Юлік мені казав, що під час слідства йому показували машинописні екземпляри. Він дізнався про свій машинописний екземпляр зі своєю правкою від руки. Тобто. той екземпляр, який було відправлено до редакції видавництва "Культура". Польське видавництво у Парижі. Ну, у польському видавництві не репрезентували наших реалій. Лежав рукопис і лежав собі рукопис. Хтось прийшов, узяв, швидше за все (*нерозбірливо*). Мабуть, не чийсь свідчення, хоча багато хто знав.

Це, по суті, був перший процес, такого як політичного роду.

Я не знаю, чи його назвати політичним.

Так.

Навіть важко назвати політичним. Тому що політики там було дуже мало, політики, просто книжка. Але ось незалежну поведінку. Просто за те, що люди повелися, не питаючи ні в кого нічого. Ви знаєте, доки я була в академістечку, там була ще така історія. В цей час була в Італії велика повінь. Я не пам'ятаю, у Венеції чи Мілані, коли постраждали пам'ятники старі. Моя приятелька, історик з університету, вона якраз (*нерозбірливо*), її це дуже схвилювало, вона почала збирати гроші для відновлення цінностей. Але це цілком могла робити держава. Але воно, мабуть, і робило б, але не підметушилося — вона раніше встигла. Вона зібрала якусь суму і захотіла переказати її. Був великий скандал, як ви самі вирішили? Чому самі? Розумієте? Нічого ні кримінального, ні політичного в цьому немає.

Не можна думати.

Громадянин неспроможна діяти.

А. Так-так. Без попиту – як це так?

Мені дуже подобається ваша реакція, Аню. Справді, це так приємно, Ви знаєте, Ви уявити не можете.

Вони не уявляють. Вона ж вчить право, другий рік уже, і начебто права людини, громадянина, а тут ось так порушуються. Це тоталітарне суспільство.

Ну, я залишилася у Москві. Але ж я ще на роботі в академістечку. А як я поїду з Москви, коли Юлік у в'язниці, треба ходити із передачами. Я його тут залишу — з Новосибірська з передачами не приїдеш. Тоді я зрозуміла, що мені треба переїжджати до Москви. Злітала до Новосибірська, звільнилася з роботи та приїхала до Москви. І ГБ знову-таки мені допомогло. Вони мене влаштували на роботу, на той час влаштуватися... Справді, я не влаштувалася б на роботу.

Зрозуміло з цим. А їм було зручно, щоб Ви були поруч. А навіщо? А, рукописи...

Дуже просто. Ось вона я. Відомо де. З такої години по такій я на роботі. І спостерігати зручно. І загалом під наглядом.

І зв'язки все, контакти, це ж ... Люди звертаються.

Мені допомогли влаштуватися на роботу до науково-викладацького інституту, вже не на викладацьку, звичайно, але науковця з дуже гарною, пристойною ставкою. У мене вже дисертація була на цей час затверджена, я вже отримала кандидатську ставку. Тоді я зрозуміла, що треба й Саньку перевозити. А тут почалося цікаве. Значить, велике коло знайомих. Я ж маю попередити людей, що їх взяли. Перше, що коли поширилася чутка, що заарештували Синявського та Данієля, перше, що виникло, мало хто знав, що вони автори книги і ніхто не знав, за що вони заарештовані. Отже, перша чутка — починаються сталінські справи. Нині почнуть вистачати інтелігенцію загалом. А в ГБ, коли мене та Майю Василівну викликали, нам казали — ну так, зараз інтелігенція розбурхана, думає, що ми зараз почнемо великі арешти. Але коли вони зрозуміють, що ми посадили не просто так, а за щось ми це доведемо тоді всі заспокояться. Тому що спочатку почалося таке вирування серед інтелігенції.

Ну так, начебто все повертає назад. Це ж атмосфера яка була – після 20-го з'їзду, після викриття культу тощо.

Ось зараз розпочнуться великі арешти. Тоді садили нізачо. Ми тепер ні за що не садимо, а садимо за справу. Коли дізнаються, за що посадили, то всі заспокояться, зрозуміють, що не просто так. Значить, тут... Ну, по-перше, ну ще до цього треба попередити знайомих. Отже, я зателефонувала до Харкова, приятель у мене фізик був Сашко Воронель⁴², він дізнався від мене про арешт, він зателефонував дружині своїй до Харкова. Втомилася, дитинко? Якщо хочеш, можеш прилягти.

Ні, ні.

Значить, він дзвонить їй. Він мав підозру, що хтось їх продав, напевно. Він взагалі знав, що Юліка так... Юлік читав йому свої твори. Як же попередити дружину, щоб вона побоювалася цієї людини, яку він підозрював? Даремно підозрював, він був зовсім ні до чого. Але, знаєте, тоді ще були живі старі уявлення.

Ну, зрозуміло.

Він дзвонить їй до Харкова, каже: - Неля, Юлік хворий. - Що з ним? - Він у лікарні. – А що з ним таке? Вона ніяк не зрозуміє, що він їй каже. Ще страшно було навіть сказати, що заарештували. - Неля, будь ласка, припини свої зустрічі з Аркадієм, (припустимо). – Чому, я вільна жінка, що я не можу з Аркадієм у кіно піти? Вона все, отже, у такому плані. Але вона справді не могла зрозуміти, що він їй каже. - Я тобі сказав, Нелю, перестань зустрічатися з Аркадієм. Вона не зрозуміє. Зрештою, він закричав їй: ти сексуальна психопатка! Тут до неї щось дійшло. Вже, значить, стала ширше звістка це поширювати. Потім, отже, я знала — за допитами Юліка можна було розібратися, хто дав свідчення такі. Вже коли вони знали авторів. Вони викликали людей на допити, і знайшлося двоє людей, які підтвердили, що вони знають, що Юлік Аржак. І я знала цих людей.

Ви можете їх назвати?

Можу назвати. Наш харківський приятель Яків Гарбузенко. Ну, байдуже, його вже немає, він поїхав. В Ізраїль поїхав нещодавно. Виходить, я про це розповіла своїм московським друзям. Вони не були стукачами. Але коли їх викликали, вони виявили слабкість. Просто підтвердили, що їм було відомо. Для того, щоб, отже, звинуватити Данієля, що він є автором, що він і є — Аржак, потрібні ж свідчення очевидців. Ось Гарбузенко показує. Ось Хазанов показує. Отже,

⁴² Олександр Воронель — російський та ізраїльський учений, доктор фізико-математичних наук, письменник.

ось мій приятель цей самий Сашко Воронель одразу подався до Гарбузенка і приїхав з ним разом до мене. Я йому кажу: Ян, ти ж фронтовик. Ти ж на фронті не боявся. Чого ж ти тут злякався? Він каже: розумієш, вони всі знають. Вони знають, як вашого собаку звуть. Я говорю — ну, і що? Виходить, скільки знають, стільки й знають. Скільки ти їм скажеш, вони більше знатимуть. Але ще цього не сиділо у свідомості у людей. Щось, що вони знають, вони знають від нас. Він страшенно перетрусив. Жахливо. Він був членом партії. Але він не тому, він ще вчитель був. Загроза роботи, звісно. А Хазанов, значить, Хазанов, значить, теж страшенно злякався. Жахливо.

Хазанов — це не...

Ні-ні-ні. Це однопрізвишник просто. Це поет-перекладач, із яким Юлік разом займався перекладами. Іноді у них були переклади подвійні. Значить, він теж злякався просто. Але мало було, щоб вони сказали, що то Аржак. Від них була потрібна ще політична оцінка цієї дії та твору — щоб вони сказали, що так, це антирадянський твір. Ну, загалом Хазанов розтікся, як кисіль по тарілці. Я зрозуміла, що з ним розмовляти не доводиться. Мені його навіть шкода було. А більшість друзів абсолютно ніякого страху не виявили. Жодного. Я ось не знаю, але такі люди були. Чудові люди. Ось, наприклад, Воронель, я про нього говорила. Вони мали прослуховування, вони знали, кому Юлік читав твори. Вони викликали людину, точно знаючи, що вона знає.

А, у них на квартирі була...

Пристрій, для прослуховування. Вони знали, що Данієль читав, наприклад, Хазанову, що Хазанов знав...

Телефон...

Ну у нас була комунальна квартира, у нас були сусіди.

Річ у тім, що — це я поясню Ані - ...

Воронель жив не в Москві, а під Москвою. Він працював у науково-дослідному, на мою думку, в інституті в Дубні. Приїхали туди, його висмикнули з роботи, посадили до машини, везуть. І в машині демонструють всіляко свою обізнаність, що ось вони знають, як собаку звуть, таке інше. Але Воронель не з боязких. Його привезли на Луб'янку, посадили у коридорі — чекайте. Щоб він понервувався. Він не знає, про що буде розмова. Він сидить, чекає. Отже, слідчий бігає з кабінету до коридору і назад. Належить — Вороний тим часом нервує. Він дістає записник свою — його ж від роботи відірвали — він фізик-теоретик. Він починає там свої формули якісь продовжувати писати. Тут вони занервували — що Ви там пишете? А він каже — та ось знімаю план вашої установи. Загалом, з чим вони його привезли, з тим його й відпустили. І так було з багатьма знайомими. Потім почали викликати просто на допити. Вже сидять, отже, вже йдеться, викликають на допити. Ну, загалом, я не знаю, окрім Гарбузенка та Хазанова, не знаю нікого, хто...

І відразу “голоси” впізнали теж, кореспонденти західних “голосів”?

Звичайно. І відразу, відразу.

І тут почалося...

Тут почалося бродіння, так. Тут, значить, ще Майя Василівна і я нас викликали весь час на допити, залякували. Ось, казали, що це інтелігенція непокоїться, що сталінські часи повернулися, що садять нізащо. Ось вони дізнаються, що було, отже, за що. І тут, ви знаєте, мене відвідала шалена ідея. Сказати: "А ми знали, що наші чоловіки пишуть за кордон рукопис.

У цьому немає криміналу". Тому що, кажу, ну, справді, зараз багато хто каже, що посадили ні за що. А ми скажемо – так, посадили за авторство. І тоді свідомість має перевернутися. А якщо за авторство — то що з того? Отже, єдине, чого ми не повинні були говорити, мабуть, ми знали, бо тоді це було б поширення — серед дружини. Отже, ми цього не говорили. А загалом твердо зайняли таку позицію – а якщо вони й писали – ми не знаємо, писали вони чи ні – але якщо вони писали, то й що?

Що із цього.

Що з того, так. Ну і що? І тут це, треба сказати, тут... Я, звичайно, турбувалася, як він там один. Мені треба було зателефонувати йому. В мене телефону не було. Між іншим, невдовзі після арешту Юліка поставили телефон.

Ага, це звичайна справа.

Ось. Я пішла до своєї знайомої, близької приятельки Юлікової, письменниці. Мені, правда, не хочеться називати її, все було давно, вона стара. Кажу: "Рита Яківна, дозвольте мені від вас зателефонувати до Новосибірська. Я вже Сані дала телеграму, щоб він чекав мого дзвінка". Вона з переляком дивиться на стелю, бо була чутка, що роблять дірки в стелі для підслуховування. Вона каже: "Лара, тут близько пункт переговорний, зателефонуйте звідти". Не дозволила таки подзвонити, злякалася. І тут же почала мені говорити: "Ви знаєте, я не вірю, що Юлік був автором. (Вона приятелька Юліка). - Все-таки він же порядна людина. Навіщо ж вони так чинили, якщо вони порядні люди? Навіщо за кордоном публікуватися?"

Тобто. почала правильні слова говорити.

Угу, угу. Явно адресуючись до якихось невідомих дірок у стелі.

Вірнопідданість.

Угу. І була інша реакція, дуже цікава насправді. Лідія Корніївна Чуковська⁴³, до якої ми звернулися з проханням, отже, про підтримку, про заступництво, щоб... Ми зверталися і до Паустовського⁴⁴, і ще до когось, я не пам'ятаю.

А ось цікаво, так-так.

Значить, прохання було таке. Напишіть, що ці твори не антирадянські. І що взагалі за літературу не можна судити. Лідія Корніївна мені сказала: "Звичайно, за літературу судити не можна. Але, Ви знаєте, мені творчість Терця дуже не подобається". Ну, різне можливе ставлення до письменника там. Не з якихось причин, а просто не подобається творчість. Воно справді досить своєрідне. Не кожний його прийме. "Мені дуже не подобається. Ось Аржак мені подобається. А Терц не подобається. Про Аржака я б написала, а Терц — це я не можу, я повинна кривити душею тоді". І все-таки потім, коли виступив Шолохов на з'їзді письменників, коли він виступив і сказав, що таких негідників у наш революційний час треба було б до стіни поставити. Їх давно вже поставили до стіни. Ось тоді вона написала, хоча їй Терц не подобався, вона написала чудового листа йому — відповідь.

Ну, ось у Вас зараз про процес. І далі – суд?

⁴³ Лідія Чуковська — російська та радянська редакторка, поетка, публіцистка, мемуаристка, дисидентка. виступала на підтримку І. Бродського, О. Солженіцина, А. Синявського і Ю. Данієля, А. Гінзбурга, М. Джемільєва.

⁴⁴ Костянтин Паустовський — російський письменник українського походження.

Далі – суд. На суд пускають мене, Майю Василівну та відібраних письменників. Деякі з яких дуже люб'язно та доброзичливо розкланюються з підсудними. А дехто сидів, похмуро опустивши очі. Отже, ми прийшли з блокнотами обидві — Майя Василівна та я. І під час процесу щось записували. Нам намагалися заборонити. Ми у залі суду почали протестувати проти цього. Ну, загалом, здалися зрештою. Але щоб не відібрали записи, ми домовилися з друзями, яких не пустили до зали суду, що під час коротких перерв у засіданнях ми йдемо в туалет і ці записи їм передаємо, віддаємо. Ми зробили це. Крім того, у мене така пам'ять, ви знаєте, магніфонна. Правда, як магніфон, — до тієї хвилини, поки це не знято, я пам'ятаю все дослівно.

Ну, зрозуміло.

Потім, коли закінчувалися судові засідання, ми діяли кожна окремо — Майя Василівна та я. Значить, Майя Василівна йшла в якусь таємну компанію і там, отже, все переказувала — весь судовий процес. А я ось до Воронеля йшла Сашка.

І так воно хвиля за хвилиною докочувалася до західних кореспондентів?

Ви знаєте, я не пам'ятаю, як далі... Я забула зараз, просто забула.

Ось щодо...

По судових процесах Данієля та Синявського став збирати Олександр Гінзбург⁴⁵. Він просто всі листи протесту збирав і всі газетні публікації збирав. Вітчизняні та закордонні, які бували. Виходить, він збирав... Ось один епізод я вам хочу розповісти. Якось я приходжу додому — у мене квартира була комунальна, кімната тоді не замикалася. Ніколи не було замку. Приходжу, входжу до кімнати, на столі застаю листи протесту та записку: “Ви мене не знаєте, але я знаю, що збирають такі матеріали. Ось я хочу Вам свого листа запропонувати”. Жінка, яку я не знала. З цієї миті я з нею познайомилася. І дуже здружилися. І зараз дружимо. Співробітниця біологічного інституту. Вона почула, що я збираю матеріали.

Хто це?

Лісовська така. Тетяна Петрівна Лісовська. Принесла свій лист, потім стала в мене часто бувати та дуже допомагала всіляко. У всіх питаннях. Підтримувала. Потім вона увійшла до правозахисного руху, зокрема вона була у фонді допомоги (*нерозбірливо*). Чудова жінка. Але чому ж вона так прийшла? Вона боялася, що її візьмуть за стукачку. Ось людина, яку ніхто не знає... Ось цієї манії стукацтва просто зовсім не було.

Боязні?

Не було так, безумовно. Я просто дивилася на людину і думала — на мою думку, хороша людина. Можливо, хтось і був, були, можливо, стукачі. Я дійсно цього досі не знаю і навіть не хочу знати. Навіть якби хтось із них був стукачем, я не хочу цього знати. Я знаю, що біля мене були дуже добрі люди — це найголовніше моє придбання. З початку життя. Маса чудових людей. Ну от, отже. Потім пройшов суд, потім пішли ще листи протесту, ще листи протесту щодо суду. Листи ці зібрані у цій книзі “Ціна метафори”. А потім розпочалася така регулярна допомога. Ось їхати на побачення. Значить, потрібно зібрати продукти, які, як правило, (побачень часто не давали) і ці продукти ми везли назад. Пекло – передачі не приймають. І їхати важко — ми із Санькою їхали. Санька ще був не дуже дорослий. Їхав хтось зі знайомих — із близьких знайомих чи з мало знайомих людей. Добиралися до зони, дивилися в вічко, стояли біля зони, дивилися на колону в'язнів, яких через житлову зону женуть до робочої зони. Тобто.

⁴⁵ Олександр Гінзбург — російський радянський журналіст, видавець, громадський діяч, дисидент. Політв'язень радянських концтаборів. Член Московської Гельсінської групи.

це був такий важливий момент. Ну ось. Отже, доки вони сидять, кімната звільняється... Тобто. за листами Юліка ми вже знаємо людей, які там сидять. Значить, знайомимося. Родичі їх із Вірменії їдуть у зону через Москву, зупиняються в мене.

І так...коло...

Розширилось в такий спосіб, географічно дуже розширився, головним чином. З Пітера їдуть, теж у мене зупиняються. Там дуже стара мати їде до сина. Значить, я її обов'язково проводжаю, зустрічаю та проводжаю, допомагаю.

Гамсахурдія⁴⁶ у Вас теж був?

З Гамсахурдією був знайомий Саня...

(Кінець запису).

⁴⁶ Звіад Гамсахурдія — письменник, репресований дисидент, перший президент Грузії, громадський діяч. У 1976 році став одним із засновників Грузинської Гельсінської групи. У 80-х є одним з найбільш активних організаторів масових демонстрацій та акцій проти радянського режиму, що вимагали незалежності Грузії. У 1991 оголосив про відновлення незалежності Грузії 9 квітня 1991 року, його обрали президентом.